भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या
Class No. Mar 891.461
पुस्तक संख्या
Book No. V375 Y V.1
रा० पु०/ N. L. 38.

MGIPC—S4—9 LNL/66—13 12 66—1,50,000.

KÂVYASANGRAHA. 28.

THE YATHÂRTHADÎPIKÂ

(A Commentary on the Bhagavadgîtâ)

OF

VAMANA PANDITA.

(THE GREAT MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA.)

PART I.

Chapters I—IV.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMAN DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGARA' PRESS,

Bombay.

1896.

Price 1½ Rupee.

(Registered under Act XXV of 1867)

[All rights reserved by the publisher]

काव्यसंग्रह. २८.

महाराष्ट्रकविवर्यवामनपंडितकृत

यथार्थदीपिका.

भाग पहिला.

अध्याय १–४.

केली श्रीगीतेची व्याख्या, बहु भक्ति जींत गाजविली; ।
साजविली साधुसभा; भाषा, कविकवनशक्ति लाजविली. ॥

मोरोपंत–वामनपंडितस्तुति.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपुर.

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन तयार केला.

तो

मुंबईंत जावजी दादाजी यांच्या "निर्णयसागर" छापखान्याचे मालक
तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१८९६.

किंमत १॥ रुपया.

महाराष्ट्र भाषेचें आणि कवितेचें

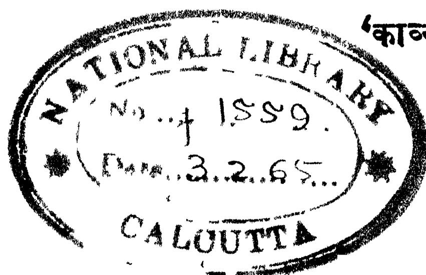
आस्थापूर्वक अध्ययन

करूं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करतों.

'काव्यसंग्रह'कार.

अनुक्रमणिका.

वामनपंडितकृत यथार्थदीपिका.

भाग पहिला.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.

(ओंव्या.)

जय जय भगवन् वासुदेव[1] । जय जय श्रीदेवाधिदेव । जय जय यदुदेव वासुदेव । अर्जुनगुरो ! ॥ १ ॥ जय जय जी ! भगवंता[2] ![illegible] । ऐश्वर्यज्ञानवैराग्यवंता ! । धर्मयशश्रीमंता ! । षड्गुणा ! ॥ २ ॥ तूं गुणातीत[3] निर्गुण । तूंचि सगुण तूंचि त्रिगुण[4] । तूंचि तुझे षड्गुण । तूं प्रत्यक्षीं अपरोक्ष[5] ॥ ३ ॥ इंद्रियें आणि इंद्रियगम्य[6] । तूंचि जो इंद्रियां अगम्य । तोचि तूं ध्येयें[7] रम्य[8] । शेषशायी[9] ॥ ४ ॥ तूं निर्गुण अनिर्वाच्य[10] । तोचि तूं षड्गुणत्वें वाच्य । वाच्य तितकें अवाच्य । ठांव[11] नुरतां वाचेसि ॥ ५ ॥ तुझें ऐश्वर्य[12] तूंचि । ऐश्वर्यशक्ति ही दुजी कैंची ? । अवघी सत्ताचि सांची[13] । घट मृत्पिंड[14] ही मृत्तिका ॥ ६ ॥ परी षड्गुणांचें विवरण[15] । करितां दिसे कार्यकारण । षड्गुणत्वें षड्विधपण । तें भगवद्रूप जग हेंचि ॥ ७ ॥ जी ! श्रीसच्चिदानंदगुरु[16] ! । जें जें वदलासि

---

१. पुढें ओवी १३६ वी पहा. २. 'भगवान्'शब्दाची व्याख्या आढळते ती:—'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' (म्हणजे,—सर्व स्थावर जंगमात्मक जगाचा उद्भव आणि नाश हे कसे होतात, जग आलें कोठून, जाणार कोठें, विद्या आणि अविद्या काय आहेत, हें सर्व जो जाणतो त्याला भगवान् म्हणावें). किंवा सकल ऐश्वर्य, धर्म अथवा वीर्य, कीर्ति, द्रव्य, ज्ञान, वैराग्य हीं सहा भगें ज्यास आहेत तो भगवान्. येथें सांगितलेल्या सहा गुणांसच 'षाड्गुण्य' असें म्हणतात. ३. गुणापलीकडला. ४. ह्या तीन गुणांचीं नांवें:—सत्व, रज, तम. ५. अदृश्य. ६. विषय. ७. ध्यान करण्यास योग्य. ८. रमण्यास योग्य. ९. शेष नामक जो सर्पराज त्याजवर शयन करणारा. १०. वाचेनें वर्णितां येत नाहीं असा. ११. स्थान, जागा, अवकाश, आधार. १२. भगवंताच्या सहा गुणांचें वर्णन पंडितांनीं विस्तारानें केलें आहे. येथें 'ऐश्वर्य' नामक प्रथम गुणाचें विवरण सुरू होतें. १३. खरी, वास्तविक. १४. मातीचा गोळा. १५. स्पष्टीकरण. १६. सत्य, ज्ञान आणि आनंद असा. ईश्वरस्वरूप गुरु. या गुरूची हकीकत पंडितांनीं स्वकृत 'निगमसार' नामक ग्रंथांत दिली आहे (ओंव्या ६–१३). तसेंच 'कर्मतत्व' श्लोक [illegible] [कर्मतत्व—अध्याय १ श्लोक ४; वामनकृत स्फुट काव्यें—भाग २ पृष्ठ १०८.]

कल्पतरु । निर्गुण सुवर्ण सगुण मेरु । तो भेटलासि यतिरूपें ॥ ८ ॥ तूं श्रीगुरु चिद्घन । **भगवद्गीता** तुझें वचन । प्रत्यक्षीं षड्गुणज्ञान । व्याख्यान तेंचि गीतेचें ॥ ९ ॥ प्रत्यक्ष तुझे साही गुण । पाहे तोचि भक्त निपुण । आत्मा भगवंत ऐशी खूण । तो अनुभवी गीतेचा ॥ १० ॥ ऐश्वर्य म्हणिजे समर्थपण । कीं अघटित तेंही घडणें । विश्व नसोनि मिरवणें । हें ऐश्वर्य ॥ ११ ॥ तूं तंतु विश्व पट । तूं मृत्तिका विश्व घट । ऐश्वर्य तेंव्हां निपैट । चैराचरचि प्रत्यक्ष ॥ १२ ॥ विश्वपटीं जो तंतू । तो निजात्मा प्रकाशहेतू । भक्त भागवत भगवंत तूं । भेद कोठूनि आणावा? ॥ १३ ॥ ऐवं जगचि ऐश्वर्य जैसें । जगचि तुझें ज्ञान तैसें । एथेंही द्वैत तें कैसें? । सांपडेल अणुमात्र. ॥ १४ ॥ तूं सुवर्ण विश्व नेंग । निर्गुणत्वीं हा विश्वयोग । परी तूं न कल्पिसी जग । तों हे रचना घडेना ॥ १५ ॥ अधिष्ठान नेणे विवैर्ता । तुज निर्गुणत्वीं न प्रपंचवार्ता । तोचि सर्वसाक्षी विश्वभर्ता । जाणूनि कल्पिसी सर्वज्ञा! ॥ १६ ॥ श्रुति बोलती सर्व । कीं धाता कल्पी यथापूर्व । **सांख्य निरीश्वर** त्यांचा गर्व । एथें हरे ॥ १७ ॥ जाणोनि कल्पिजे नगर । कल्पना तुझी चराचर । जन्मादि साही विकार । कल्पना तुझी साक्षित्वें ॥ १८ ॥ भूत भविष्य वर्तमान । हें कल्पका सर्वज्ञाचें ज्ञान । तेंव्हां विश्वरूपेंचि ध्यान । जगत्कल्पकाऱ्या ज्ञानाचें ॥ १९ ॥ वृत्तिरूप[10] ज्ञान जग । निर्धर्मज्ञानीं त्याचा संयोग । अधिष्ठान कनकीं[11] विवर्त नग । दोन्ही रूपें हेमोचीं[12] ॥ २० ॥ जरी अलंकाररूप । तरी सुवर्णाचें तें स्वस्वरूप । दृष्टीस थिजलें विघरलें तूप । रसनेस[13] रस एकचि ॥ २१ ॥ एवं ज्ञान दुसरा गुण । तोहि जगचि देखे निपुण । ज्यास जगदात्मत्वाची खूण । बोणे[14] दृढ ॥ २२ ॥ विश्व नसोनि दावी । हे ऐश्वर्यशक्ति तुझी वदावी । त्याचो सिद्धि अनुभवी । या ज्ञानगुणेंचि देखती ॥ २३ ॥ प्राकृत नरें ही केली कल्पना । परी देहप्रारब्धाचा साचा मना । वाटे तुज तो असेना । तो देह तुझा कल्पिसी ॥ २४ ॥ 'पुरुष[15] एवेदं

---

१. ज्ञानघन. २. केवळ. ३. चर+अचर=जगम+स्थावर. ४. या प्रकारेंकरून. ५. दागिना. ६. आधार. ७. भोंवरा, आभास, भ्रम. ८. जायते (उत्पन्न होतो), अस्ति (राहतो), वर्धते (वाढतो), विपरिणमते (तरुण होतो), अपक्षीयते (वृद्ध होतो) आणि विनश्यति (मरतो) हे सहा विकार आहेत. ९. हें द्वितीय गुणाचें वर्णन आहे. १०. मनोवृत्ति. ११. कनक=सोनें. १२. सोन्याचीं. १३. रसना=जिव्हा. १४. पक्की भासे, -- क.डे. १५. हें वचन 'पुरुषसूक्तां'त आहे. [पुरुष एवेदं सर्व यद्भूतं यच्च भव्यम् । यावरील भाष्य=यदिदं वर्तमानं जगत् सर्व तत् पुरुष एव. पुरुषसूक्त–ऋचा २.]

सर्व' असें । वेद बोले याचि रसें । मंगलाचरणमिसें । गुह्य अनुवर्भही बोलतो. ॥ २५ ॥ आपणासि आपण नर । कल्पूनि दावी स्तंभाकार । हे ज्ञानकल्पना चराचर । तरीच अतर्क्य ऐश्वर्य ॥२६॥ ऐसेंचि ऐश्वर्याविण । व्यर्थ जगत्कल्पकपण । स्वप्नं प्रपंच कल्पी आपण । भी आपणचि आपणासि ॥ २७ ॥ हस्ती जाला स्वयें। स्वयें पळे त्याच्या भयें। जगत्कल्पक निश्चयें। परी अनीश ॥२८ ॥ ऐसें ऐश्वर्य आणि ज्ञान । जागृतींत करी कल्पूनि ध्यान । परीं त्यास न राहे अनुसंधान । विषयवासनेकरितां ॥ २९ ॥ प्रपंच मिथ्या कळला । जरी परमार्थी वळला । तरी देह आहे खवळला । प्रारब्धकर्मे ॥ ३० ॥ जरी बाणलें ध्यान । क्षुधा तृषा ओढी मन । ऐशास विश्वकल्पनानुसंधान । राहेल कैसें ? ॥ ३१ ॥ तुझें अनादि वैराग्य । ज्याच्या लवलेशें आम्ही सभाग्य । त्या वैराग्यें तुज योग्य । करणें कल्पना प्रपंचाची ॥ ३२ ॥ प्रथम संकल्पापासूनि । जों ब्रह्म पैरार्धे दोन्ही । सृष्टिस्थितिसंहार कल्पूनि । अससी नव्हसी विक्षिप्त ॥ ३३ ॥ एवं ऐश्वर्यहेतुज्ञान । जें जगत्कल्पनारूप चिंतन । त्यास हेतु वैराग्यसंपन्न । स्वतःसिद्ध ॥ ३४ ॥ देवा ! हे आमुची बुद्धि । कीं याकरितां त्याची सिद्धि । स्वतःसिद्धा शक्ति प्रसिद्धि । ऐशी तुझी निगमांत ॥ ३५ ॥ तुज वैराग्यगुण । कल्पावया हेतु हे खूण । तूं तों स्वतःसिद्ध निपुण । सर्वेश्वर ॥ ३६ ॥ आतां वैराग्यही हेंचि जग । रज्जूस न वाटे साच भुजग । सुवर्णास वासना नग । न उपजवी आपुली ॥३७॥ प्रपंच वाटता सत्य । तरी वासना उपजती अगत्य । तूं सत्य कलिपसी असत्य । स्वतःसिद्ध ऐसें वैराग्य ॥ ३८ ॥ ज्यास ठाउकी शुक्ति । त्यास मिथ्या रजतीं विरक्ति । तें रुपेंचि विरक्ति ऐशी मुक्ति । कीं जें न उपजवी अनुराग ॥३९॥ वैराग्य नाशी अनुराग । अनुराग नाशी विराग । रागनाशक मिथ्या भाग । वैराग्य तुझें हें विश्व ॥ ४० ॥ [11]धर्म तेथें वैराग्य । वैराग्यें ज्ञान ऐश्वर्य भाग्य । तो धर्म तुज असणें योग्य । हें बुद्धिवैभव आमुचें ॥ ४१ ॥ लक्षूनि आमुच्या बुद्धी । वेद सांगे तुझ्या स्वतःसिद्धी । निर्गमागमीं[12] तुझी प्रसिद्धी । आम्हांनिमित्त ॥ ४२ ॥ मुख्य धर्म समता[13] दया । हे दोन्ही तुझे गुण अव्यया[14] ! । कर्मानुरूपें देवराया ! । फळें हरिती वैषम्यें

---

१. असमर्थ. २. हें सहा गुणांतील तृतीय गुणाचें विवरण होय. ३. दोन परार्धे—ब्रह्मदेवाचा आयुष्यकाल. ४. विक्षेपरहित. ५. वेदांत. ६. साप. ७. शिंपी. ८. रजत=रुपें. ९. प्रीति, वासना. १०. वैराग्य. ११. हें सहा गुणांतील चतुर्थ गुणाचें विवरण होय. १२. वेदशास्त्रांत. १३. सर्वांच्या ठिकाणी सारखा भाव. १४. अविनाशी.

॥ ४३ ॥ दया समान सर्वांवरी । मेघ सर्वत्र वृष्टि करी । [1]जो जैशीं बीजें पेरी । तैशीं फळें तो पावे ॥ ४४ ॥ ज्यां ज्यांस जे जे प्रीति । ते ते तदर्थ कर्में करिती । फळ तें तें त्यां त्यांप्रति । देसी देवा! ॥ ४५ ॥ सकामास देसी काम । [2]मुमुक्षूस [3]कैवल्यधाम । देऊनि मोक्ष आत्माराम । ऋणी म्हणविसी भक्तांचा ॥ ४६ ॥ समर्थ तूं अव्यया! । मुक्ति सकळां द्यावया । आणि नेदिसी कां सदया! । हें निर्दयत्व एथें उडालें ॥ ४७ ॥ [4]मुमुक्षा जया तया मुक्ति । [5]बुभुक्षा तया देसी [6]भुक्ति । इच्छित फळें दे तुझी व्यक्ति । गुण हा कल्पवृक्षाचा ॥ ४८ ॥ ऐसा दयाळू आणि सम । हाचि तुझा स्वतःसिद्ध धर्म । तो धर्मही जगचि हें वर्म । [7]देवाधिदेवा! ॥ ४९ ॥ धर्म दिसे दों रूपें । फलरूपें कीं कर्मस्वरूपें । फलबंध तुझ्या चरणप्रतापें । कर्में अर्पिती नसे त्यांला ॥ ५० ॥ तुज कैंचें धर्मफळ । धर्ममात्र असे केवळ । यज्ञादि रूपें [8]प्रांजळ । दिसे जैसा [9]याज्ञिकांचा ॥ ५१ ॥ तेव्हां जगचि तुझा धर्म । हेंचि समत्व दयालुत्व कर्म । वांछानुरूप प्रातिक्रम । वैषम्य न दिसे ॥ ५२ ॥ अन्नसत्रीं अन्नें नाना । परी आवडे जें ज्याच्या मना । तें तेंच त्या त्या जना । वाढिती अन्न ॥ ५३ ॥ ऐसें अन्नसत्र वसे । तेचि दातयाची समता दिसे । एवं जगचि धर्म असे । [10]भगवच्छब्दवाच्याचा ॥ ५४ ॥ एवं जगचि मुक्तांची मुक्ति । जगचि विषयासक्तांची [11]भुक्ति । समता दयारूपें [12]अभिव्यक्ति । जगचि तुझ्या धर्माची ॥ ५५ ॥ तुझें धर्मरूप जग । दोरीं जैसा भुजग । तो दोर स्वयें [13]उपासक मग । वेगळेपण कैंचें भक्तासि? ॥ ५६ ॥ आतां जेथें धर्म तेथें [14]यश । तेव्हां जगचि तव यशलेश । कीं सम दयाळू [15]हृषीकेश । जगचि ऐसें गर्जतें ॥ ५७ ॥ यावेगळे जे जे गुण । ते यशचि ऐशी खूण । त्या गुणांसहित निपुण । देखती जगचि यशरूपें ॥ ५८ ॥ आतां [16]श्री नामही यशाचें । श्री वेंचूनि यश साधिती साचें । श्री आणि यश [17]परमपुरुषाचें । हेंचि जग ॥ ५९ ॥ दोरीं जैसा भुजग । कीं सुवर्णामाजीं नग । तैसें ब्रह्मीं जग । मायामात्र ॥ ६० ॥ [18]साकारलें ब्रह्म सगुण । माया लक्ष्मी जाली आपण । अधिष्ठानीं माया तैशी

---

१. हे शेवटचे दोन चरण सुभाषितरूप होत. २. मोक्षेच्छु. ३. मुक्तिसदन. ४. मोक्षाची इच्छा. ५. खाण्याची इच्छा ६. अन्न. ७. मुख्य देव. ८. शुद्ध. ९. कर्मठांचा धर्म. १०. भगवंताचा, भगवत् या शब्दानें जो बोलिला जातो त्याचा. ११. भोग. १२. प्रकटपण. १३. भक्त, भजक. १४. हें पंचम गुणाचें विवेचन होय. १५. हृषीक+ईश=इंद्रिय+स्वामी=जितेंद्रिय. (विष्णु, कृष्ण, परमेश्वर.) १६. हें सहाव्या गुणाचें वर्णन आहे. १७. ईश्वराचें. १८. आकारयुक्त झालें.

निपुण । श्रीधर हृदयीं धरी तीस ॥ ६१ ॥ चित्समुद्रीं मायातरंगा । ते श्री हृदयीं अंतरंगा । चित्समुद्रा श्रीरंगा ! । हृदयीं श्री यापरी ॥ ६२ ॥ एवं माया विश्वरूपें । ते श्री धरिली चित्स्वरूपें । जैशी धरी शुक्ति रुपें । श्रीधरें धरिली श्री तैशी. ॥ ६३ ॥ ऐसा तूं षड्गुण । विश्व तुझे साही गुण । भगवच्छब्दवाच्य विश्वस्फुरण । निजात्मपण याकरितां ॥ ६४ ॥ एवं भगवच्छब्दवाच्य जग । आत्मरज्जूमाजी भुजग । हा भगवदैक्याचा योग । दिधला तुवां भगवंता ! ॥ ६५ ॥ जीवत्व आढळे प्रारब्धयोगीं । विश्वात्मत्व या भागवतयोगीं । हे तुझी कृपा ईस उपयोगी । भगवद्गीता ॥ ६६ ॥ त्या गीतेचा अर्थ । तोचि परमार्थ । जिचा वक्ता तूं समर्थ । परमात्मा भगवंत ॥ ६७ ॥ परी अजी भगवंत जी ! । या कलियुगामाजीं । जो तो गीतार्थ योजी । मतानुरूप ॥ ६८ ॥ जे योजिती निर्गुणपर । त्यांस सगुणीं अनादर । सगुणींच योजिती जे नर । ते नेणती निर्गुणत्व ॥ ६९ ॥ दोहींत केवळ सगुणवादी । त्यांची निष्ठा अखंड भेदीं । जयांचें भजन वर्णिलें वेदीं । पशुतुल्य ॥ ७० ॥

श्रुति—**अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः ॥**

श्रुत्यर्थ—देव अन्य मी अन्य । ऐसा भेद अन्योन्य । दाटूनि आणिती जैघन्य । त्यांस ही श्रुति निंदिते ॥ ७१ ॥ म्हणोनि ते केवळ निषिद्ध । निर्गुणवादी ज्ञानी प्रबुद्ध । जे आत्मा निर्गुण स्वतःसिद्ध । अनुभविती ॥ ७२ ॥ जे सर्वथा मानिती वेद । जे निषेधिती समूळ भेद । जे हरिती खेद । कांडत्रयाचा ॥ ७३ ॥ चित्तशुद्धीकारणें कर्म । ईश्वरप्रसादार्थ उपासनाधर्म । ज्ञानकांडीं निर्गुण ब्रह्म । अनुभविती आत्मत्वें ॥ ७४ ॥ परंतु त्यांचें मत । जों आत्मा कळे निश्चित । तोंवरीच उचित । सगुणोपासना ॥ ७५ ॥ आणि भगवंता ! तुझें मत । कीं निर्गुणात्मक अद्वैत । कळोनि माझे चरणीं रत ।

---

१. लक्ष्मीपति, कृष्ण. 'भूतांची जननी जी लक्ष्मी तिजला उरींच वाहतसे । यास्तव कविजन म्हणती '**श्रीधर**' ऐसेंच नाम त्यास असे. ॥' [नामार्थदीपिका—पृष्ठ ६९ गीति १०.] २. चैतन्यसागरांत. ३. चैतन्यस्वरूपानें. ४. गीता ग्रंथ इतका सुप्रसिद्ध आणि प्रिय झालेला आहे कीं याजवर बुद्धिसर्वस्व खर्चून अनेक प्राचीन पंडितांनीं अनेक टीका लिहिल्या आहेत, व त्यांत परस्पर भिन्न मतांचें प्रतिपादन केलें आहे. ५. अधम. ६. कर्म उपासना आणि ज्ञान, अशीं तीन कांडें. ७. भक्तिधर्म.

भक्त सकळांत तो थोर ॥ ७६ ॥ ऐसें गीतेंत जेथें । ते वाखाणिती विपरीत तेथें । पूर्वापर विचारितां एथें । गीता न साहे तो अर्थ ॥ ७७ ॥ ते तों परम सर्वज्ञ । त्यांस बोल ठेवी तो अज्ञ । तरी कां बोलती ऐसें [1]अभिज्ञ । विरळ समजे हें तत्व ॥ ७८ ॥ श्रीगुरुरूपें देवा ! । मज भेटलासि वासुदेवा ! । तैं हें रहस्य देवाधिदेवा ! । बोलिलासी ॥ ७९ ॥ तुझीं वचनें तुजप्रति । यालागीं बोलतों श्री[2]पति ! । कीं श्रोते तुझ्याच मूर्ति । तूं विश्वरूप भगवंत ॥ ८० ॥ कलियुगीं प्रबळले [3]बौद्ध । वेद जाले असिद्ध । ते क्षीणबल होतां प्रसिद्ध । जालीं मतें भेदाश्रितें ॥ ८१ ॥ [4]प्रत्यक्षवादी [5]चार्वाक । ज्यांच्या मतें न स्वर्ग नरक । न कर्मभोग तेव्हां फलदायक । जगदीश कैंचा ? ॥ ८२ ॥ ज्यांच्या मतें वेद असिद्ध । त्यांशीं वाद वेदसिद्ध । न करवे म्हणोनि प्रसिद्ध । तर्कशास्त्र जालें ॥ ८३ ॥ आपला एक सिद्धांत धरावा । तेव्हां वादियांशीं वाद करावा । अन्यथा त्या वादास [6]परावा । वितंडवाद म्हणेल ॥ ८४ ॥ स्वसिद्धांत बोलावा अभेद । तरी तो न साधे विना वेद । यालागीं सिद्धांत आपुला भेद । [7]तार्किकें [8]गौतमें धरिला ॥ ८५ ॥ कार्यापुरते नृपती । शत्रुहि घडि एक हातीं धरिती । तथापि अंतरीं चिंतिती । घात त्याचा ॥ ८६ ॥ दुःखबीजें एकवीस । गौतम म्हणे त्यांचा [9]ध्वंस । तोचि मोक्ष तरी हे [10]परमहंस । अद्वैतानुभवीही मानिती

---

१. ज्ञानी २. भगवान्, कृष्ण. "सोडुनि सर्वां देवां वरिती झाली जया उदधितनया । यास्तव कविजन म्हणती 'श्रीपति' लोकीं असेंच नाम तया. ॥३॥ जीस पराशक्ति असें म्हणती तीचा असे प्रसिद्ध पती । त्या मायापतिला कवि लोकांत 'श्रीपती' असें म्हणती. ॥ ४ ॥" [नामार्थ-दीपिका–पृ० ६८.] ३. बुद्धमतानुसारी जन, वेदप्रतिपाद्य धर्माचा निषेध करणारे जन. ४. प्रत्यक्ष आहे तेंच खरें व दुसरें खोटें असें म्हणणारे. ५. चार्वाक=नास्तिकमतवादी पंडित. (चारुः लोकसंमतो वाको वाक्यं यस्य स चार्वाकः.) चार्वाकमताचें विवेचन 'सर्वदर्शन-संग्रहां'त पहा. या दर्शनांतील मुख्य मत असें कीं, स्वर्ग नाहीं, मोक्ष नाहीं, देह हाच आत्मा, तो विनाशी आहे. यांस प्रमाणचतुष्टयापैकीं प्रत्यक्षप्रमाण मात्र मान्य आहे. चार्वाकमतानुयायी नास्तिक आहेत. मरेपर्यंत मनुष्यानें खुशाल वसून कर्ज काढून यथेच्छ गोड गोड खावें, कारण स्मशानांत देहाचें एकदां भस्म झालें म्हणजे हा पुनः कोठून मिळणार ? यांस 'लोकायतिक' असें दुसरें नांव आहे. ६. परका. ७. तर्कशास्त्रें. ८. गौतममतानुसारी जनें. गौतम हा न्यायशास्त्राचा प्रतिपादक मुनि होय. एकंदर सहा शास्त्रें अथवा दर्शनें आहेत, यांस षड्दर्शन असें म्हणतात. सांख्य (कपिलकृत), योग (पतंजलिकृत), न्याय (गौतमकृत), वैशेषिक, (कणादकृत), मीमांसा (पूर्वमीमांसा–जैमिनिकृत) आणि उत्तरमीमांसा (वेदांत–व्यासकृत). ९. नाश. १०. परमहंस=तपाकरितां ज्यानें इंद्रि-

॥ ८७ ॥ जीवांस अखंड ब्रह्मत्व । ब्रह्मचि मोक्षसुख हें तत्व । दुःखनाशें मुक्तत्व । अद्वैतसिद्धांतही ऐसा ॥ ८८ ॥ एवं अंतरीं अद्वैत । बहिरंग कार्यार्थ धरिलें द्वैत । अगत्य वेदविरुद्ध मत । खंडावया ॥ ८९ ॥ परी हें नेणती लोक । गोड वाटती गौतमतर्क । म्हणुनि ते अद्वैतअर्क । न पाहती जाले दिवांध ॥ ९० ॥ श्रद्धा उपजली वेदीं । परंतु जाले कुतर्कवादी । तेही वळले अभेदीं । जसे तसे ॥ ९१ ॥ कळलियाही निर्गुण । मागुतीं भजावा सगुण । ऐसें बोलतां ते तर्कनिपुण । हांसती शास्त्रासीं ॥ ९२ ॥ कीं संसार स्वप्न ज्यांच्या मतें । निर्गुणात्मा ओळखिला जागृतें । पुन्हा मायिक सगुणभक्ति त्यांतें । कां बोलती? ॥ ९३ ॥ आतां सांगावें त्यांस सार । कीं कळलें जरी निर्विकार । तरी मन झालें पाहिजे तदाकार। या निमित्तें सेव्य गुरुदेव ॥९४॥ निर्गुणात्मा कळल्यावरी । गुरुदेवाची भक्ति करी । तेव्हां अपरोक्ष बरवेपरी । बिंबे हें तों श्रुतिसिद्ध ॥ ९५ ॥

श्रुति— **यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।**
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥

श्रुत्यर्थ—श्रुति म्हणे देवाची भक्ति। तैशीच गुरुचरणीं अनुरक्ति । तेव्हां त्या गुरुच्या उक्ति। प्रकाशती याला ॥९६॥ कीं ब्रह्म ओळखे बुद्धि। मग गुरुदेवभक्तीनें स्थैर्यसिद्धि । करावी या रहस्याची प्रसिद्धी । जेव्हां त्यास ॥९७॥ तेव्हां कठिण वाटोनि मुक्ति । या शास्त्रीं न धरितील अनुरक्ति । म्हणोनि निर्गुण कळे तोंचि भक्ति । शास्त्रकार म्हणती सगुणाची ॥ ९८ ॥ परंतु भाव ऐसा चित्तीं । कीं जे निर्गुणात्मत्व समजती । ते गुरुदेवाची प्रीति । धरितीलचि अत्यंत ॥ ९९ ॥ साकरेच्या औषधीं । रोगनिवृत्तीचीच अवधी । गोड म्हणोनि निरोगीही कधीं । न सोडी साकर ॥ १०० ॥ अमर जाले अमर । तरी पिती अमृत सादर । न सांगतांही हा प्रकार । जीवन्मुक्तही करतील ॥ १०१ ॥ एवं मूर्खसमजावणीकारणें । अगत्य लागलें अंगीकारणें । कीं निर्गुण कळल्या सगुण । कां भजावें? ॥ १०२ ॥ कीं शास्त्राचा आरंभकाळ । ऐसाच होता

यदमन केलें असा संन्यासी. कुटीचक, बहूदक, हंस आणि परमहंस असे भिक्षुजनाचे चार प्रकार आहेत. एकापेक्षां दुसरा, दुसऱ्यापेक्षां तिसरा श्रेष्ठ, असा यांच्या माहात्म्याचा अनुक्रम आहे. ['चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ । हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः ॥.']

१. अर्क=सूर्य. २. घुबड. ३. प्रत्यक्ष. ४. प्रीति. ५. गुप्त गोष्टीची. ६. रोगाचा परिहार करण्याची. ७. देहांत असून मुक्त. ८. मूर्खांचें समाधान. हा समास चिंतनीय आहे.

कीं लोक सकळ । कुतर्कवादी प्रबळ । जसे तसे आणावे सन्मार्गी ॥ १०३ ॥ हें न कळूनि अंतरंग । शब्दज्ञानी जे बहिरंग । त्यांस भजनत्यागप्रसंग । प्राप्त जाला ॥ १०४ ॥ जडनिषेधें चैतन्य । इतकेंचि कळतां मानिती धन्य । मनांत थारा जघन्य । विषयवासनेचा ॥ १०५ ॥ सगुणाची अद्वैतभक्ति । करितां पूर्वील विषयविरक्ति । दृढ होतां होय मुक्ति । हें शब्दज्ञानी नेणती ॥ १०६ ॥ पिसाटाच्या करीं कोलित । तैसें त्यांस शास्त्रसंमत । परी त्यांचा अंतरंग सिद्धांत । न कळे त्यांला ॥ १०७ ॥ पशूंस पाजावया पाणी । वडिलीं कूप खारवणी । केला म्हणोनि गोडवणी । न प्यावें काय? ॥ १०८ ॥ असो ते प्रस्तुत शास्त्रवाणी । ऐशी अजी! चक्रपाणी! । परी मी न पीं तें क्षार पाणी । वडिलीं केलें म्हणोनि ॥ १०९ ॥ भवद्रुमातें छेदी शस्त्र । ऐसें तुझें गीताशास्त्र । त्याची दाविती पाठ मात्र । धार लपविती ये रीती ॥ ११० ॥ खड्गास मुख्य पाणी । तैशी भक्तिपर तुझी वाणी । गीतेच्या अंतीं चक्रपाणी! । ऐसेंचि बोलिलासि ॥ १११ ॥

'य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयम् ॥' [गीता—अ०१८ श्लो०६८]

ज्ञान भक्ति वैराग्य । गीतेंत तिन्ही यथायोग्य । त्यांत भक्ति जो सभाग्य । थोर करूनि सांगे ॥ ११२ ॥ गीतासिंधुमथन । करूनि भक्तिसुधेचें कथन । थोर करूनि सांगे जो जन । तो अनायासें मज पावे. ॥ ११३ ॥ याहूनि पुंढील श्लोक । त्यांत म्हणसी तूं उत्तमश्लोक । कीं तैसा पाहतां त्रिलोक । प्रिय

१. नीच. २. खाराशीं मिश्रित असें पाणी, गोडवणी=गोडाशी मिश्रित असे पाणी. [अशी अन्य उदाहरणें:—चिचवणी, गुळवणी, पेजवणी, मिठवणी.] ३. कृष्ण. 'चक्रपाणि' हें तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिसमासाचें उदाहरण आहे. ज्या वर्णिलेल्या गुणाचें संविज्ञान (चिन्ह, खूण) ज्याच्या विशेष्यांत नित्य सांपडतें तो 'तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि' समास होय. येथें हातांत चक्र असणें हा जो गुण सांगितला तो कृष्ण या विशेष्यांत नित्य आढळतो. बहुव्रीहि समासाच्या दुसऱ्या प्रकारास 'अतद्गुणसंविज्ञान' असें म्हणतात. ४. संसाररूप वृक्षातें. ५. अठराव्या अध्यायाच्या ६८ व्या श्लोकांत. ६. जो हें परम गुह्य माझ्या भक्तांना कळवील, तो माझ्या ठायीं दृढ भक्ति करून मलाच येऊन मिळेल, यांत कांहीं संशय नाही. ७. 'न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥' त्यापेक्षां माझ्या अधिक आवडीचें कृत्य करणारा असा सर्व मनुष्यांमध्यें कोणीही नाही, व असा पृथ्वीवर दुसरा कोणीही पुरुष होणार नाहीं. [गीता—अ० १८ श्लो० ६९.] ८. उत्तम आहे श्लोक (यश) ज्याचें तो. श्लोक=(१) पद्य (२) यश, असे

ज्याला न होईल ॥ ११४ ॥ कोणी एथें आणिक अर्थ । करिती तो नव्हे सु-मर्थ । पुढें विशद होणार एथें व्यर्थ । ग्रंथ कां जी ! वाढवूं ? ॥ ११५॥ कोण्या मिसें तरी कोणी । गीतार्थ अन्यथा वाखाणी । मज नावडे ती थोरांचीहि वाणी । काय करूं जी ! श्रीकृष्णा ! ॥ ११६ ॥ संसारच्छेदक सार । गीताशास्त्राची भक्तिधार । ते झांकूनि नुसतें निराकार । मात्र दाविती ॥ ११७॥ जडदेहनिषेधें निराकार । आत्मा कळला हा प्रकार । व्यतिरेकज्ञान प्रथम विचार । हाचि आत्मज्ञानाचा ॥ ११८ ॥ उरला प्रपंच देहासहित । हें जड भ्रांतिरूप द्वैत । तेंही ब्रह्मचि कळतां अद्वैत । तत्त्व आलें अनुभवा ॥ ११९ ॥ जडचैतन्यविवेक । या ज्ञानाचें नांव व्यतिरेक । जडीं अनेकीं पाहणें एक । अन्वयज्ञान या नांवें ॥ १२० ॥ तें कळतां जग । आत्मरज्जूंत होय भुजग । तथापि आत्मसुवर्णीं नाना नग । श्रुति ऐसें वर्णिती ॥ १२१ ॥ कीं रज्जू कळलियाउपरी । सर्प दिसो नये वरी । जीवन्मुक्तास तरी । प्रपंच दिसतो ॥ १२२ ॥ जरी दिसे यथापूर्व जग । तरी सोनेंचि नुसतें जैसे नग । सुवर्णयाचकास उबग । कां आकाराचा येईल ? ॥ १२३ ॥ एवं प्रपंच दिसे । तथापि ब्रह्मचि असे । सगुणभक्ति [11] समरसे । ते या प्रकारे ॥ १२४ ॥ [12] ब्रह्मविद्येचें वैभव । ऐसा सगुणभक्तीचा अनुभव । गीतेंत थोर हा भक्तिभाव । सर्वत्र असे वर्णिला ॥ १२५ ॥ ऐसें ब्रह्म तेंचि सगुण । ऐसा ज्ञाननिष्ठ भक्त निपुण । भगवंत भागवत ऐशी खुण । जेथें वेगळी न सांपडे ॥ १२६ ॥ सगुण ब्रह्म [13] चराचर । गीतेंत या ज्ञानाचा आदर । म्हणूनि 'धर्म्य'पद वारंवार । या ब्रह्मज्ञानीं योजिलें ॥ १२७ ॥

'[14] प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ।' [गीता–अ० ९ श्लो० २.]

---

१. स्पष्ट. २. भगवंताचा मूळ उद्दिष्ट अर्थ आहे त्याहून भिन्न अशा अर्थांचें प्रतिपादन करतो. ३. गीतेवर व्याख्या लिहिणाऱ्या महापंडितांची. ४. जडचैतन्यविवेक. ५. आत्म्यास जाणण्याचा. ६. सार. ७. निराळेपणा, भिन्नपणा. ८. अलंकार. ९ देहांत असून मुक्त. १०. कंटाळा. ११. ऐक्यभाव पावते. १२. आत्मज्ञानाचें. १३. स्थावरजंगमात्मक जग. १४. 'राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥' सर्व विद्यांमध्ये श्रेष्ठ अशी विद्या, आणि सर्व गुह्यांमध्यें श्रेष्ठ असें हें गुह्य आहे । हें परम पवित्र, याचें फळ प्रत्यक्ष, हें धर्माला साधक, सुखानें आचरण्याजोगें, आणि अक्षय्य आहे.

'ये तु [1]धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।' [गीता–अ० १५ श्लो० २०.]
'अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं [2]संवादमावयोः ।' [गीता–अ० १८ श्लो० ७०.]

एवं ऐसें 'धर्म्य'पद । भगवान् बोले प्रतिपद । याचा अर्थ [3]विशद । न बोलती कोणी ॥ १२८ ॥ निर्धर्म म्हणजे निर्गुण । सधर्म म्हणजे सगुण । 'धर्म्य' पदें दावी खूण । विश्वात्मज्ञानाची ॥१२९॥ पुढें होईल विशद । जे जे ठायीं 'धर्म्य'पद । हें मंगलाचरणीं कृष्णपद । स्मरतां आठवे समग्र गीता. ॥१३०॥ याकारणें जी! भगवंता! । यथास्थित हे तुझी गीता । वाखाणावी म्हणोनि होता । बहुतकाळ संकल्प. ॥ १३१ ॥ आणि तुझ्या कृपेचे विभागी । शिष्य संत भक्त योगी । ते म्हणती कीं जगदुपयोगी । ऐशी टीका करावी ॥१३२॥ परंतु देवकीनंदन । जेव्हां देईल अनुमोदन । तेव्हांच करूनि त्यातें वंदन । करीन पोटीं हा भाव. ॥ १३३ ॥ तें अनुमोदन भिन्नत्वें असेना । हृदयीं दाटली गीतार्थरचना । बुद्धिप्रेरकाची मना । तेचि आज्ञा वाटली ॥ १३४ ॥ आत्माचि तूं निखिळ । जो बुद्धि प्रकाशी निर्मळ । टीकारंभीं केवळ । तेचि आज्ञा वाटली. ॥ १३५ ॥ करूनि तुझें स्मरण । ध्यानीं चिंतूनि चरण । आरंभिलें मंगलाचरण । प्रथम ओंवी [6]संस्कृत ॥ १३६ ॥ विश्वरूपें करूनि स्मरण । भगवत्पदें मंगलाचरण । सात ओंविया होतां पूर्ण । आरंभिली ओंवी आठवी ॥ १३७ ॥ ओंवी लिहितां आठवी । तुज गुरुरूपें आठवीं । यतिरूपीं स्मरतां [8]आठवी । अवतारमूर्ति दीससी ॥ १३८ ॥ करीं [9]वागोरे सारथीं । बैसला अर्जुनाचे [10]रथीं । तोचि वामनमनोरथीं । टीका करितोसि गोविंदा! ॥१३९॥

---

१. 'ये तु धर्म्यामृतमिद यथोक्त पर्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥' पण जे माझ्या ठायी श्रद्धा ठेवून, आणि मी हेंच सर्वस्व मानून, अमृतासारखा हितकारक असा हा धर्म मीं सांगितल्याप्रमाणें भक्तीनें आचरितात, ते मला अत्यंत प्रिय होत. २. 'अध्येष्यते च य इमं धर्म्य संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥' धर्माला अनुकूळ असा जो आमचा दोघांचा संवाद त्याचें जो कोणी योग्य रीतीनें मनन करील त्यानें ज्ञानरूप यज्ञाने माझें यजन केलें असें मी समजतों. ३. उघडा. ४. ईश्वराची. ५. सर्व. ६. 'जयजय भगवन् वासुदेव' ही पहिली ओंवी. ७. 'जी श्रीसच्चिदानंदगुरु' ही आठवी ओंवी पहा. ८. कृष्ण. श्रीकृष्णावतार हा आठवा होय. ९. वागोरे=दोरे, वागुरा, लगाम. १०. विष्णूनें कृष्णावतारीं स्वभक्त जो अर्जुन त्याचें सारथ्य केलें ही कथा पुराणांत सुप्रसिद्ध आहे. पंतांनीं ही कृष्णाची मोतद्दारी अनेक स्थळीं वर्णिली आहे:—(१) 'असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी' (केकावली ७), (२) 'अर्जुनतुरंगमातें जो स्वकरानें करी खरारा जी! । श्रीकृष्ण काय बहुधा निजपददासांसि जो खरा राजी. ॥'

तूंचि लेखणी तूंचि मसी । तूं पत्र विचित्रपदें होसी । तूंचि अर्थ भावार्थ स्फुरसी । तूंचि ऐसा अनुभव ॥ १४० ॥ तूंचि [2]वामनरूपें दीससी । [3]त्रिविक्रम तूंचि अनुभवीं होसि । स्फुरोनि विश्वरूपें उरसी । अनंतत्वें सर्वदा ॥ १४१ ॥ हेंचि तुझें मंगलाचरण । आतां स्मरोनि तुझे चरण । गीतार्थाचें विवरण । करीन तुझ्या प्रसादें ॥ १४२ ॥

गीतारंभ.

धृतराष्ट्राचे पुत्र शत । पांच पांडूचे सुत । सैन्य मेळवून बहुत । झगडों पाहती कुरुक्षेत्रीं ॥ १४३ ॥ धृतराष्ट्र [4]हस्तिनापुरीं । अंध म्हणूनि राहिला घरीं । त्यास वर्तमान श्रुत करी । संजय शिष्य व्यासाचा. ॥ १४४ ॥ संजयाकारणें ऐसें । त्यास सामर्थ्य दिधलें [5]व्यासें । कीं दों सैन्यांत जें जैसें । वर्तेल तें कळावें तयास. ॥ १४५ ॥ धृतराष्ट्र संजया । प्रश्न करी हे जनमेजया ! । [6]वैशंपायन वदे तेथूनि या । आरंभ भगवद्गीतेचा. ॥ १४६ ॥ व्यासशिष्य वैशंपायन । जनमेजय परीक्षितीचा नंदन । तो त्यास म्हणे संजयाप्रति प्रश्न । करितो राजा धृतराष्ट्र. ॥ १४७ ॥

---

(३) 'हरिजन हो ! हरि करितो आगे तुमची बरीक सेवा जी । धुतले धनजयाचे केवळ अश्लाघ्य परि कसे वाजी. ॥' [महद्विज्ञापना.] (४) 'ज्याच्या श्रीपददास्यें पावे तोखा सदा रमा जाया । हरितो मना नराच्या होउनि तो खासदार माजाया. ॥' [द्रोणपर्व—अध्याय १४.] याच प्रकारचें वर्णन इतर कवींच्या ग्रंथातही आढळतें.

१. शाई. २. विष्णूचें बटुरूप अथवा स्वयें वामनपंडित. ३. विष्णूचे त्रैलोक्यव्यापिरूप. ४. गजपुरी. यालाच 'हस्तिनापुर' 'नागपुर' अशीं अन्य नावें आहेत. हें शहर पुरुकुलोत्पन्न हस्तिराजा यानें वसविलें म्हणून यास 'हस्तिनापुर' असें नाव पडलें. दुसरें असेंही आढळतें कीं अत्रिपुत्र सोम ह्या अरण्यांत फिरत असतां, एका हत्तीला एका विहगमानें उचलून नेलें असें त्यानें पाहिलें; तेव्हा त्या जाग्यावर त्यानें एक शहर वसवून त्याला या चमत्कारस्मरणार्थ 'हस्तिनापुर' असें नाव दिलें. हे शहर विद्यमान मिरत शहराच्या पूर्वेस गंगाकांठीं असावें असें विद्वानाचें अनुमान आहे. ५. भीष्मपर्व—अध्याय २ यात व्यासानें संजयाला संगरवृत्त सांगण्याचा वर दिला असें वर्णन आहे. रणांगणीं घडलेली प्रत्येक गोष्ट संजयाला दूर राहून ताबडतोब वरप्रभावानें समजत असे व तो ती गोष्ट जशाच्यातशी धृतराष्ट्राला कळवी. ६. धृतराष्ट्रानें विचारलेले प्रश्न व त्यांस संजयानें दिलेलीं उत्तरें हीं व्यासशिष्य वैशंपायन मुनि जनमेजयराजाला सांगतो असा कथोपक्रम आहे. वैशंपायन हा इतिहासनिवेदनपटु अशी याची ख्याति आहे.

धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र अंबिकापुत्र । म्हणे, '**संजया!** [1]**कुरुक्षेत्र**। धर्मपिकाचें परम [2]क्षेत्र। उभय पक्ष तेथें मिळाले ॥ १४८ ॥ युद्धाची [3]अपेक्षा मनीं । ऐसे दोन्ही पक्ष मिळोनी । **कुरुक्षेत्र**भूमी पावुनी । तेथें काय करिते जाले? ॥ १४९ ॥ त्यांत माझेच एक [4]शैत । **दुर्योधनादिक** सर्वांस विदित । ते पांच **पांडूचेहि** सुत । होतीच कीं? ॥ १५० ॥ **कुंती माद्री पांडूच्या** स्त्रिया । जरी [5]आणिकांपासूनि गर्भ तयां । तरी अगा! **संजया!** । **पांडूचेचि** म्हणोनि मानितों.॥१५१॥ त्यांत **धर्मराज** [6]**धर्म**सुत । तो धर्मीं अत्यंत रत । आणि **कुरुक्षेत्र** धर्माचें शेतें[7] । परी झगडूंच पाहे तो तेथें. ॥ १५२ ॥ आपण **पांडूचे** [8]क्षेत्रज । हें तों आपल्याच बापाचें बीज । धर्मक्षेत्रीं **धर्म**गुज । सुचावें हें धर्मराया. ॥१५३॥ धर्मतत्त्व ऐसें असोनि । युद्धाचीच इच्छा धरूनि । माझे आणि **पांडूचे** तेहि मिळोनि । करिते जाले काय सांग?' ॥१५४॥ या भावें **कुरुक्षेत्र** । त्यास म्हणे **धर्मक्षेत्र**। 'मामका एव' म्हणिजे माझेच पुत्र । '**पांडवाश्च**' म्हणजे **पांडूचेही** ॥ १५५ ॥ भावार्थ विशद ऐसा जाला । तो या श्लोकामध्येंच निघाला । [9]पैंल्हाळ पदरचा नाहीं घातला । पदें योजूनि पाहणें. ॥ १५६ ॥ 'जिकडे **कृष्ण** तिकडे जय । श्री नीति धर्म '[11]अव्यय' । उत्तर देईल ऐसें **संजय** । श्लोकीं [12]अंतीं **गीतेच्या** ॥ १५७ ॥ प्रस्तुत दोन्ही पक्ष मिळाले । प्रश्न कीं, 'ते काय करिते जाले?'। त्याचेंचि उत्तर बोले । **संजय** ॥ १५८ ॥

संजय उवाच—दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्. ॥ २ ॥

[13]व्यूहरचनेनें रचलें । तें **पांडवांचें** सैन्य देखिलें । देखोनि **दुर्योधनें** काय

---

१. कुरुक्षेत्राचा समावेश ब्रह्मर्षि देशांत केलेला आढळतो.[मनु०—अ०२ श्लो०१९.] कौरवपांडवांचें घोर युद्ध याच ठिकाणी झालें. २. शेत. ३. इच्छा. ४. शंभर पुत्र. ५. इंद्रादिदेवांपासून. ६. यमधर्माचा पुत्र. ७. कुरुक्षेत्राला देवयजन (देवांची यज्ञभूमि) असे शतपथ ब्राह्मणात म्हटलें आहे यावरून याची पवित्रता समजते. ८. क्षेत्रज=क्षेत्रापासून (पत्नीपासून) ज (झालेले). ९. उघड. १०. या विधानावरून वामनपंडितांनी गीतेवरील टीका कोणत्या धोरणाने रचिली हें समजतें. ११. अविनाशी ब्रह्मस्वरूप. १२. 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥' गीता अ० १८ श्लो० ७८. मला निश्चयेंकरून वाटते कीं, जेथें योगेश्वर कृष्ण, आणि जेथे धनुर्धारी अर्जुन, तेथेंच राज्यलक्ष्मी, तेथेच विजय,. तेथेंच उत्तरोत्तर उन्नति, आणि तेथेंच न्यायनीति ही गोष्ट निश्चित आहे. १३. व्यूह=सैन्यरचनाविशेष.

केलें? । संजय म्हणे तें आइक ॥१५९॥ तेंव्हां राजा दुर्योधन । द्रोणाचार्या-प्रति हें वचन । जवळी येऊन भाव गहन । बोलता जाला. ॥ १६० ॥

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अजी! आचार्य! मोठी हे । पांडुपुत्राची सेना पाहें । व्यूहरचनेनें रचिली आहे । तुझ्याच शिष्यें ॥१६१॥ जी! तुमचा शिष्य परी। तुम्हांपरीस शहाणा भारी । हा भाव धरूनि अंतरीं । बुद्धिमंत म्हणे द्रुपदपुत्र ॥ १६२ ॥ कीं तुमच्या वधालागी वैरी । द्रुपदपुत्र उत्पन्न करी । तो तुमचेच पाय धरी । विद्या सांगा म्हणोनि ॥ १६३ ॥ तो बुद्धिमंत म्हणे द्रुपदपुत्र । तुम्ही शहाणे नव्हां अणुमात्र । कीं आपला मृत्यु तो पात्र । केला शस्त्रास्त्रविद्येशीं.॥ १६४॥ भाव कीं या महत्कार्या । झणीं ऐसाच आचार्या!। असावध होसी गुरुवर्या! । म्हणोनि व्यंगोक्ति बोलतों ॥ १६५ ॥ आतां तरी सावध राहें । म्हणोनि म्हणतों हे वीर पाहें । की बहुतेक जो तो आहे । महारथी यांत. ॥ १६६ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

धनुष्यें ज्यांचीं थोर थोर । या सैन्यांत उभे समोर । ते **भीमार्जुनांसमान** शूर । या युद्धीं. ॥ १६७ ॥ सात्यकी विराट द्रुपद । हाही महारथ विशाद । तो तुझा वैरी दुर्मद । आचार्या! ॥ १६८ ॥ धृष्टकेतु चेकितान । काशीराज वीर्याचें निधान । पुरुजित् कुंतिभोज यांसमान । नरश्रेष्ठ हा शैब्यही ॥ १६९॥ युधामन्यु विक्रमयुक्त । उत्तमौजा वीर्यवंत । अभिमन्यु द्रौपदीसुत । हे महारथी

---

१. किंचिन्मात्र. २. योग्य. ३. टोमणा देतों ४. युयुधान. हा सत्यकाचा पुत्र असून कृष्णाचा सारथी असे. ५. पराक्रमी. ६. संग्रह, सचयस्थान. ७. शूर. ८. युधामन्यु आणि उत्तमौजा हे दोन राजे होत. ९. द्रौपदीच्या मुलांचीं नांवें—'प्रतिविध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिरथापरः । नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ॥' [आदिपर्व–अ० ६७ श्लो० २८

सकळही ॥ १७० ॥ दहा सहस्र धनुर्धर । त्यांशीं झगडे एक वीर । शस्त्रास्त्र प्रवीण नर । तो **महारथ** बोलिजे ॥ १७१ ॥ अगणितांशीं करी युद्ध । शस्त्रास्त्रविद्येनें समृद्ध । तो **अतिरथ** म्हणोनि प्रसिद्ध । या महाभारतीं ॥ १७२ ॥ एकाशींच युद्ध करी । रथी म्हणावा यापरी । त्याहूनि उणा जरी । अर्धरथ ॥ १७३ ॥ हें आइकोनि वीरें । झैणी ब्राह्मण होय अधीर । म्हणूनि त्यास देतो धीर । वर्णूनि योद्धे आपले ॥ १७४ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

आमचे तों विशिष्ट । वीर त्यांहूनि वरिष्ठ । तुज कळावया स्पष्ट । द्विजोत्तमा! सांगतों ॥ १७५ ॥ माझ्या सैन्याचे पति । कळावे म्हणुनि तुजप्रति । सांगतों म्हणे कुरुचक्रवर्ति । द्रोणातें. ॥ १७६ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

तूं **द्रोण भीष्म कर्ण** । विजेयी **कृप अश्वत्थामा विकर्ण** । तैसाच **भूरिश्रवा** वीर्यपूर्ण । पुत्र **सो**मदत्ताचा ॥ १७७ ॥ हे थोर थोर सैन्याचे नायक । यांवेगळे शूर अनेक । तेही म्हणतो ऐक । **दुर्योधन द्रोणातें** ॥ १७८ ॥

---

१. महारथी–रथात राहून युद्ध करणाऱ्या वीरांचें महारथ, अतिरथ, रथ आणि अर्धरथ असे चार वर्ग मानले आहेत. त्यांची व्याख्या अशी:—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः। रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥.' याचा भावार्थ—जो शास्त्रविद्येमध्यें प्रवीण असून एकटा दहा हजार धनुर्धर वीरांशी युद्ध करतो त्यास 'महारथ' असें म्हणतात. जो अगणित धनुर्धारी वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'अतिरथ' असे नांव आहे. जो एकट्या वीराशीं लढतो तो 'रथ' आणि जो त्याहून कमी तो 'अर्धरथ'. यांसच महारथी, अतिरथी, रथी आणि अर्धरथी असें म्हणतात. २. परिपूर्ण. ३. योद्धा. ४. कदाचित्. ५. द्रोणाचार्य. ६. निबडक. ७. द्रोणाचार्या! ८.दुर्योधन सार्वभौम. [चक्रवर्ती पुरुषाचें लक्षण सामुद्रिक ग्रंथांत आहे तें:—'अतिरक्तः करो यस्य ग्रथितांगुलिको मृदुः । चापांकुशांकितः सोऽपि **चक्रवर्ती** भवेद्ध्रुवम् ॥' (राघवभट्टकृत 'अर्थद्योतनिका' नामक अभिज्ञानशाकुंतलटीका–अंक ७ श्लोक १६ पृष्ठ २४३.) चक्रवर्ती=चक्रे भूमंडले राजमंडले वा वर्तयितुं शीलमस्य । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितु शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । असे या शब्दाचे विग्रह आढळतात.] ९. जयशाली, समितिजय, युद्धामध्ये सदा विजयी.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

आणिकही शूर बहुत । मजकारणें मरतील निश्चित । जे नानाशस्त्रांसहित । चतुर युद्धीं सकळही ॥ १७९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

आमचे वीर असे । म्हणून तें सैन्य असमर्थ दिसे । **भी**ष्में रक्षिलें असे । समर्थ हें सैन्य आमुचें. ॥ १८० ॥ ज्यांत पूर्वोक्त वीर । आणि **भी**ष्म ज्यांस रक्षणार । तो समर्थ कां न दिसे भार । भाव ऐसा. ॥ १८१ ॥ या **पां**डवांचा भार । त्यास तों **भीम** रक्षणार । तो काय सैरी पावणार । या **भी**ष्माची ? ॥ १८२ ॥ **भी**ष्म इच्छामरणें अमर । आणि निःसीम धनुर्धर । **भीम** टोणपा मुष्कर । बलाढ्य जाला तरी काय ? ॥ १८३ ॥ या श्लोकाचा अर्थ । प्रकारांतरें दिसे तो व्यर्थ । कीं आमुचें अपूर्ण असमर्थ । समर्थ सैन्य **पां**डवांचें. ॥ १८४ ॥ कीं **द्रो**ण **भी**ष्मादि मनीं । सख्य करावें म्हणूनि । हा बोलता भय मानूनि । तरि ते म्हणते सख्य करीं. ॥ १८५ ॥ मी जिंकेन हा भरंवसा । म्हणूनि युद्धाचा वेळसा । तो कां बोलेल ऐसा । कीं समर्थ बळ **पां**डवांचें. ॥ १८६ ॥ आतां समर्थ जरी आपण । तरी म्हणे सावधपणें । तुम्ही असा, हे नीतिनिपुण । नीति सांगे ॥ १८७ ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथा भागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अजी **भी**ष्म सेना रक्षणार । व्यूहरचना रचणार । परंतु त्यास जतन करणार । तुम्ही सकळ. ॥ १८८ ॥ चुकवूनि **भी**ष्माचीं नयनें । व्यूह भेदायाचीं स्थानें । त्यांस म्हणिजे 'अयनें' । तीं आश्रयस्थळें शत्रूंसि ॥ १८९ ॥ ऐसें जें जें स्थळ । तें यथाविभागें सकळ । सावध राहूनि केवळ । **भी**ष्मातेंचि रक्षणें ॥ १९० ॥ वृष्टिशीतोष्णपरिहार । करीतसे ज्यांचें घर । ते मिळोनि सर्वही

---

१. सैन्य. २. बरोबरी, समता. ३. न ठेंचलेला रेडा. ४. मुष्कर=मोठ्या अंडाचा मनुष्य. मुष्क=आंड, अंडकोष; स्थूल मनुष्य, लठ्ठ. ५. घोंटाळा. ६. अयन=युद्धारंभीं पूर्वपश्चिम इत्यादि दिशा साधून जी सैन्याची रचना करावयाची ती; सेनेचें नाकें.

नर । जतन करिती त्या गृहा ॥ १९१ ॥ ऐसें भीष्माचें गौरव । वाढवूनि बोले कौरव । तें ऐकतां अभिनव । स्फुरण आलें भीष्मातें. ॥ १९२ ॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान्. ॥ १२ ॥

पितामह भीष्म कुरुवृद्ध । आणि प्रतापें परम प्रसिद्ध । त्या दुर्योधना हर्षें समृद्ध । करी सिंहनादें ॥ १९३ ॥ सिंहनादाची आरोळी । आणि शंख वाजवी महाबळी । कीं दुर्योधनाचे हृदयकमळीं । हर्ष उपजो. ॥ १९४ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

भीष्माचा शंख वाजतां । त्याच समयीं न विचारितां । अकरा अक्षौहिणींत अवचितां । वाद्यें वाजलीं. ॥ १९५ ॥ शंख भेरियां पणव । आणखी

१. मोठेपणा. २. दुर्योधन. ३. अद्भुत. ४. मोठा बाप, बापाचा बाप=आजा. [मातामह=आईचा बाप, पितामही=बापाची आई, मातामही=आईची आई.] ५. पूर्ण. ६. सिंहनाद नांवाच्या शंखाची गर्जना. ७. या अकरा अक्षौहिणींचा तपशील भीष्मपर्वाच्या १९ व्या अध्यायांत दिला आहे तो असा:—

दुर्योधनपक्षीय सेना.			युधिष्ठिरपक्षीय सेना.		
राजनाम.	संख्या.	श्लोक.	राजनाम.	संख्या.	श्लोक.
भगदत्त	१	१५	सात्यकि	१	६
भूरिश्रवा	१	१६	धृष्टकेतु	१	७
शल्य	१	१६	जयत्सेन	१	८
कृतवर्मा	१	१८	पाड्य	१	९
जयद्रथ	१	२०	द्रुपद	१	११
कांबोज	१	२१	विराट	१	१२
विंदानुविंद	१	२५	इतर भूप	१	१३
केकय	१	२६			
इतर भूप	३	२७			
एकंदर	११ अक्षौहिणी		एकंदर	७ अक्षौहिणी.	

याप्रमाणें अठरा अक्षौहिणी सैन्य होतें. ८. अकस्मात्. ९. नौबद. १०. काळू नांवाचें वाद्य.

नाना वाद्यसंभव । ध्वनि [1]तुंबळ अभिनव । उत्पन्न जाला ॥ १९६ ॥ ऐसी **संजयाची** वाणी । वर्णूनि **कौरवांची** [2]कहाणी । आतां ज्या [3]दळीं **चक्रपाणी** । ते कथा एथून सांगतों. ॥ १९७ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः.॥ १४ ॥

त्यानंतर म्हणे **संजय** । ज्यास [4]यशवर्ण [5]श्वेत [6]हय न त्या रथीं **माधवमूर्ति**-द्वय । **पांडवही** दिसे जनदृष्टीं. ॥ १९८ ॥ **माधवाकडे** 'एव'कार । **पांड**-डवाकडे 'च'कार । लावूनि ऐसा अर्थविचार । सुचवी [7]शिष्य **व्यासाचा** ॥ १९९ ॥ '**माधव** एव' म्हणजे त्या रथीं । **माधवच** सारथी आणि रथी । **अर्जुन** वाटे जनमनोरथीं । तरी '**पांडवश्च**' म्हणजे तोही ॥ २०० ॥ कीं हरावया भू-भार । **कृष्णजयशक्ति अर्जुनाकार** । सर्वात्मभावें तो निर्विकार । **माधव** एव **पांडव** ॥ २०१ ॥ एवं श्वेताश्वयुक्त रथीं । **श्रीमाधव** भक्तांचा सारथी । आणि **पांडुसुत अर्जुन** रथी । वाजविते जाले दिव्य शंख ॥ २०२ ॥

पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ. ॥ १६ ॥

नामार्थ शंखांचे क्रूर । ते न सांगतां न होतां निष्ठुर । नांवेंचि सांगोनि ऊर । फोडी **धृतराष्ट्ररायाचा** ॥ २०३ ॥ [9]गुरुपुत्र सागरीं बुडाला । तो **य**-मापासूनि **कृष्णें** आणिला । **पंचजननामा** असुर मारिला । समुद्रांत आधीं ॥ २०४ ॥ समुद्रासि गुरुकुमार । दे म्हणतां, म्हणे सागर, । '**पंचजननामा** शंखाकार । असुर आहे मजमाजी ॥ २०५ ॥ त्याणें गिळिला असेल.' । ऐसा समुद्राचा बोल । आइकोनि सिंधु सखोल । तेथें प्रवेशे **श्रीकृष्ण** ॥ २०६ ॥

---

१. फार मोठा. २. कथा. ३. सैन्यांत. ४. यशाचा वर्ण शुभ्र असा कविसंकेत आहे. ५. पांढरे. ६ घोडे. ७. संजय. ८. पांढरे घोडे ज्यास जुपले आहेत अशा रथांत. ९. संदीपनिनामक गुरूचा पुत्र. श्रीकृष्ण संदीपनिनामक गुरुपाशी शास्त्राध्ययन करीत असतां त्याचा पुत्र प्रभासतीर्थात स्नान करिता करितां बुडाला. तो पंचजन नामक दैत्यानें पाण्याच्या तळाशी नेला. कृष्णानें बुडी मारून दैत्याचा वध करून गुरूचा पुत्र त्यास परत जिवंत आणून दिला व दैत्याच्या उदरांतून पांचजन्य नामक शंख आणिला—अशी कथा आहे.

शंखाचें फाडितां उदर । न सांपडतां गुरुकुमार । शंखाकार पंचजनशरीर । जाला पांचजन्य कृष्णाचा ॥ २०७ ॥ तो पंचजन वधूनि । गुरुपुत्र यमापासूनि । आणिला हें आइकोनि । धृतराष्ट्र जाणे. ॥ २०८ ॥ कृतांताच्या मुखांतूनी । गुरुपुत्र आणिला जो वधूनी । तो शंख वाजवी म्हणूनी । स्मरण संजय देतसे ॥ २०९ ॥ जिकडे कृष्ण तिकडे जय । त्यास नाहीं मृत्युभय । पांचजन्य शब्दीं संजय । न बोलतां भाव सूचवी ॥ २१० ॥ अर्जुनाचा देवदत्त । जो खांडवदाहीं अग्निदत्त । जिकडे तो तिकडे निश्चित । जय ऐसें

१. पांचजन्य=लक्ष्मीपतीचा शंख, विष्णुशंख. [प्रत्येक देवाच्या अथवा वीराच्या शंखास निरनिराळें नांव आहे—अर्जुनाचा देवदत्त, भीमाचा पौंड्र, धर्माचा अनंतविजय, नकुलाचा सुघोष आणि सहदेवाचा मणिपुष्पक असें भगवद्गीतेच्या पहिल्या अध्यायांत (श्लोक १५-१६) वर्णन आहे. पांचजन्य शंखाविषयी पुढील उतारा वाचण्यालायक आहे. "पांचजन्य—पंचजन नामक दैत्यापासून कृष्णास हा शंख मिळाला यावरून या शंखाचें हें नांव पडलें आहे. हा शंख पंचजनाच्या उदरांत सांपडला—अशी कथा आहे. कित्येक ग्रंथकार हा शंख सदर्हू दैत्याच्या अस्थींपासून निर्माण केला होता असें म्हणतात. कसेंही असो. या दैत्याची कथा अशी आहे की, हा समुद्राच्या तळाशीं राहत असे, व एकदां भगवान् श्रीकृष्ण हे आपल्या संदीपनि नामक गुरूजवळ शास्त्रादिकांचा अभ्यास करित असतां त्या गुरूचा मुलगा प्रभासतीर्थात स्नान करितां करितां बुडाला, तो या दैत्याने पाण्याच्या तळाशीं नेला. हें कृष्णास कळल्याबरोबर तो पाण्यांत उडी टाकून बुडी मारून तळाशीं गेला, आणि त्या ठिकाणी पंचजन दैत्याचा वध करून त्याच्या उदरांतून हा शंख काढिला, आणि गुरूचा पुत्र गुरूस जिवंत आणून दिला." (सरलार्थबोधिनी गीता—अंक २ पृष्ठ ३१.) २. यमाच्या. (कृत+अंत=केलेला+अंत=नाश करणारा.) ३. अध्याय १८ श्लो० ७८ पहा. ४. देवानें (इंद्रानें) दिलेला तो देवदत्त. हें अर्जुनाच्या शंखाचें नांव. [देवदत्त हें अर्जुनाच्या शंखाचें नांव. देवानें दिलेला तो देवदत्त. या स्थळीं देव या शब्दानें इंद्रदेवाचें ग्रहण केलें पाहिजे. अर्जुनानें एका प्रसंगी दानवयुद्धांत इंद्रास साहाय्य केलें होतें तेव्हां इंद्रानें प्रसन्न होऊन हा शंख अर्जुनास दिला. मोरोपंतकृत वनपर्व—अध्याय ५ गीति ११६-११७, काव्यसंग्रह—पृ० ९१; महाभारत—वनपर्व—अध्याय १६८ श्लो० ८४-८५ पहा. ५. खांडववनाच्या दहनवेळी. श्वेतकी नामक एका प्रख्यात राजानें असंख्य यज्ञ केले; शेवटीं शतसंवत्सरात्मक यज्ञ दुर्वासा ऋषीच्या आश्रयानें केला. या अनेक यज्ञांत हविर्भक्षण केल्यामुळें अग्नीला इतकें जाड्य आलें की, 'त्याचा प्रतिकार कसा करावा?' असें विचारण्यासाठीं त्याला ब्रह्मदेवाकडे जावें लागलें. अनेक वर्षे घृतधारा सेवन केल्यानें अग्नि निस्तेज आणि म्लान झाला. 'खांडववन भक्षण करून अग्नीनें आपलें जाड्य निरस्त करावें' असा उपाय पितामहानें सांगितला. पण हें वन इंद्ररक्षित होतें म्हणून तें अग्नीस सुप्राप्य नव्हतें. तेव्हां पितामहाच्या अनुमताने अग्नि विप्रवेष घेऊन मनुष्यलोकीं कृष्णार्जुनांस शरण आला. या उभयतांनी खांडववन

सूचवी ॥ २११ ॥ पौंड्रनामक क्रूर । शंख वाजवी वृकोदर । जो घटघट रक्त पिणार । दुःशासनाचें ॥२१२॥ जयास हेतु कृष्णार्जुन । परी तुझे पुत्र भीमसेन । मारील हा अर्थ गहन । शंखप्रसंगें सूचवी ॥ २१३ ॥ भाव कीं बोकड मातें । तो आपले तोंडीं मुते । भ्रातृपत्नी द्रौपदी ते । नग्न करूं आरंभिली ॥ २१४ ॥ ऐशा बोकडांसि गिळी । तो लांडगा भीम बळी । अतएव तो एक या कुळीं । भीमकर्मा ॥ २१५ ॥ पोटीं निर्दय निष्ठुर । म्हणोनि नांव वृकोदर । वृक लांडगा तैसें उदर । दयाहीन म्हणोनि. ॥२१६॥ हा भावार्थ गहन, । खोंची धृतराष्ट्राचें मन । आतां संजय वचन । काय बोले आणिक ॥ २१७ ॥ कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर । अनंतविजयनामें सुंदर । वाजविती शंख माद्रीकुमार । सुघोषमणिपुष्पक ॥ २१८ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ! ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक्. ॥ १८ ॥

काशीचा क्षितिपति । धनुष्य थोर ज्याचे हातीं । आणि जो शिखंडी म्हणती । महारथ त्यासही ॥ २१९ ॥ धृष्टद्युम्न विराट सात्यकी । जो जिंकिला न जाय या लोकीं । शंख इत्यादि अनेकीं । वाजविले. ॥ २२० ॥ द्रुपद आणि द्रौपदीसुत । अभिमन्यु वीर अत्यद्भुत । आणिक वीर जे बहुत ।

भक्षणार्थ देण्याचें कबूल केलें, पण अर्जुनापाशी रथादियुद्धसाहित्याची कांहींशी उणीव असल्यामुळे अग्नीनें वरुणापासून मागून घेऊन अर्जुनाला गाडीव धनुष्य, अक्षय्य इषुधि, कपिध्वजयुक्त दिव्यरथ, इत्यादि सामुग्री दिली आणि कृष्णास वज्रनाभ नामक आणि कौमोदकी नामक गदा देऊन उभयतांस संतुष्ट केलें. नतर अग्नि तें वन भक्षण करूं लागला, आणि कृष्णार्जुन रथारूढ होऊन वनाच्या दोन्ही बाजूस सर्व प्राणिनाश करू लागले. हें वर्तमान कळताच इंद्र अग्नीचें निवारण करण्यासाठीं सकलदेवांसह आकाशांत येऊन जलवृष्टि करूं लागला. तेव्हां कृष्णार्जुनांनीं त्याचा पाडाव करून त्याम परत लाविलें. नंतर अग्नि तें वन पधरा दिवस यथेच्छ भक्षण करून व्याधिनिर्मुक्त झाला. (आदिपर्व—अध्याय २२३-२२५.) ६. अग्नीनें दिलेला.

१. भीमाच्या शंखाचें नांव पौंड्र. २. लांडग्यासारखें (वृक) ज्याचें पोट (उदर) तो, खादाड व पुष्कळ अन्न पचविणारा भीम. ३. उन्मत्त होतो. ४. भीम (भयंकर) आहे कर्म (करणी, पराक्रम) ज्याचें तो. ५. धर्माच्या शंखाचें नांव. ६. नकुलसहदेव यांचे शंख सुघोष आणि मणिपुष्पक. ७. राजा.

सकळीं शंख वाजविले ॥ २२१ ॥ शंखांचीं नांवें संजय । सांगतां, धृतराष्ट्र मानी भय । घोष वर्णितांही निश्चित जय । तेंचि सूचवी यावरी. ॥ २२२ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्रा! तुझे सुत । जे धार्तराष्ट्र एक शत । त्यांचें हृदय निश्चित । विदारिलें त्या घोषें. ॥ २२३ ॥ पृथिवी आणि आकाश । तुमुलनादें निरवकाश । गर्जवूनि करी प्रवेश । हृदयीं तुझ्या पुत्रांच्या. ॥ २२४ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥

संजय म्हणे, 'यानतर । ते धृतराष्ट्राचे कुमार । धैर्य धरूनि पुन्हा सादर । उभे राहिले. ॥ २२५ ॥ शस्त्रें हाणों लागले । तों पांडवही सरसावले । हेही कांहीं हाणिते जाले । प्रवर्तला शस्त्रपात.[१]' ॥ २२६ ॥ प्रवर्ततां शस्त्रपात । गांडीव[२] घेऊनि हातांत । काय करिता जाला पंडुसुत[३] । संजय म्हणे परिस तें ॥ २२७ ॥

---

१. शस्त्राघात सुरु झाला. २. गाडीव हे धनुष्याचे नाव. हे अग्नीने वरुणापासून मागून घेऊन (महाभारत–आदिपर्व–अध्याय २२५ श्लोक १-९) अर्जुनास दिले. वीराच्या धनुष्यास भिन्न भिन्न नावे होती असें दिसतेः–कर्णाचे 'कालपृष्ठ,' अभिमन्यूचे 'रौद्र.' या 'गांडीव' धनुष्याचें वर्णन (विराटपर्व–अध्याय ४३ श्लोक १-७ यात) केले आहे ते असेः—विराटपुत्र उत्तर आणि बृहन्नला याचे सभाषण चालले असतां बृहन्नला उत्तरास म्हणतेः–'हे उत्तरा! तू मला विचारलेस. ते हे अर्जुनाचे गाडीव नामक धनुष्य आहे. हे शत्रूचा सहार' करण्यास समर्थ आहे; हे लोकांमध्ये प्रख्यात आहे. हे सर्व आयुधांच्याहून उत्कृष्ट आहे. हें सुवर्णालकृत आहे. हे अजुनाचे गाडीव धनुष्य मोठे प्रबल आयुध आहे. याला हजार धनुष्याचें बल आहे. हें राष्ट्राचा उत्कर्ष करणारे आहे. या धनुष्याने पार्थ देवाना जिकतो; हे अनेक प्रकारच्या रगानी चित्रविचित्र केलेलें आहे; हे सडसडीत बारिक आहे; हें लाब व अविद्ध आहे; पूर्वीं हें धनुष्य ब्रह्मदेवानें एकहजार वर्षें धारण केलें; प्रजापतीनें ५०३ वर्षें; इद्रानें ८५ वर्षें; सोमदेवानें ५०० वर्षें व वरुणानें १०० वर्षें धारण केले; ३२॥ वर्षें श्वेतवाहन (ज्याच्या रथाला शुभ्रवर्ण घोडे असतात अशा) अर्जुनापाशीं आहे. ह्या धनुष्याचा पराक्रम मोठा आहे; हें सुंदर आहे; हें उत्कृष्ट व मनोहराकृति 'धनुष्य अर्जुनाला (अग्निद्वारा) वरुणापासून प्राप्त झालें. ३. अर्जन.

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते! ।
अर्जुन उवाच—सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत! ॥ २१ ॥

तेव्हां हृषीकेशाप्रती । हें वाक्य वदे, 'गा! महीपती! । कीं दों सेनेंत क्षिती । उभा करीं रथ येथें.' ॥ २२८ ॥ हृषीकें म्हणजे इंद्रियें । त्यांचा ईश जो चाळी स्वयें । कृष्ण 'हृषीकेश' या अन्वयें । त्यातें तेव्हां हें बोले ॥ २२९ ॥ जो वदवी [1]वागिंद्रिया । अर्जुन वदे त्या [2]अव्यया । कीं, '[3]अच्युता! रथास या । उभा करीं दों सेनेंत.' ॥ २३० ॥ एवं कृष्णचि बोलवितो । संजय हा भाव सूचवितो, । कीं एथून अर्जुन तो । युद्ध न करी म्हणेल. ॥ २३१ ॥ तेंही कृष्णचि बोलवील । आणि जेव्हां कुरुसेना दावील, । कृपा तोचि उपजवील । युद्ध न करीं म्हणावया. ॥ २३२ ॥ त्या प्रसंगें हे गीता । उपदेशूनि तत्त्वतां । त्याची अज्ञानयुक्त [4]अहंता । [5]विश्वरूपें नाशील. ॥ २३३ ॥ कीं कृष्ण सकळांचा [6]हंता । आपणास कां हे अहंता । आत्मज्ञानें [7]अकर्तृता । देणार आतां पार्थातें. ॥ २३४ ॥ साध्य व्हावया राज्यपद । सारथ्यार्थ वंदिलें पद । परी हा देणार [8]परंपद । तें या उपदेशें देतसे. ॥ २३५ ॥ शत्रु नाशावे कौरव । हें सारथ्यफलगौरव । परी हा अज्ञाननाशक देव । तें या उपदेशें नाशितों. ॥ २३६ ॥ आत्मस्वरूप न कळणें । हें अज्ञान[9]आवरण । रज्जू न कळतां सर्पसत्यपण । तो [10]विक्षेप जडभ्रांति ॥ २३७ ॥ [11]अष्टमाध्यायीं [12]मूलावरण । नाशील आणि जडभ्रांतिपण । [13]नवमीं नाशील [14]कमलेक्षण । या सारथ्यप्रसंगें. ॥ २३८ ॥ [15]हरावया तृषा मात्र । अमृत प्याला तृषार्त । तें अजरामर निश्चित । करी सहज गुण त्याचा. ॥ २३९ ॥ पाकाकारणें नर । जरी पेटवी [16]वैश्वानर । तरी तो नाशीच सत्वर । शीत [17]तम यां दोहींतें. ॥ २४० ॥

---

१. वाक् नाम इंद्रियाला, वाचेला. २. अविनाशी, ईश्वर. 'व्यय म्हणजे नाश नसे, जरा नसे, मृत्युही नसे त्याला । नाही विकार म्हणउनि, 'अव्यय' हें नाम जाहलें त्याला ॥१३॥' [नामार्थदीपिका–पृष्ठ २.] ३. ज्यांस च्युति म्ह० पतन नाही, असा जो परमात्मा तो. [अच्युत=विष्णु (कृष्ण). 'भक्तेभ्योऽच्युतपूर्वत्वात् अच्युतः परिकीर्तितः । आश्रितानां च्युतिर्यस्मान्नास्ति सोऽच्युत ईरितः ॥' विवृत्तिसहितं विष्णुनामसहस्रम्–पृ० ८.] ४. अहंकार. ५. विश्वरूप दाखवून. ६. नाशकर्ता. ७. अकर्तेपण. ८. मुक्ति. ९. आच्छादन. १०. विपरीत ज्ञान. ११. अध्याय ८ श्लो० १३-१६ पहा. १२. प्रत्यक्ष जे पदार्थ ते सत्य असा जो भ्रम. १३. अध्याय ९ श्लोक २७-३२ पहा. १४. कमलनेत्र कृष्ण. १५. हे दृष्टांत किती समर्पक आहेत? १६. अग्नि. १७. अंधकार.

कापावया तृण । परीस मानूनि सहज पाषाण । पाणी पाजितां विळा सुवर्ण । होय गुण हा पेरिसाचा ॥ २४१ ॥ ज्यांत जो महिमा पूर्ण । तो आपला दावीच गुण । आतां सारथि केला श्रीकृष्ण । तो केंवि महिमा न दावी? ॥ २४२ ॥ प्रस्तुत गीता या मिसें । आम्हां दीनांच्या कृपारसें । प्रकट करूं पाहे म्हणूनि ऐसें । हृषीकेश म्हणे संजय. ॥ २४३ ॥ 'हृषीकें' 'इंद्रियें' म्हणावीं । त्यांचा ईश चाळक गोसांवी । तो 'हृषीकेश' त्यातें बरवीं । हीं वचनें बोले अर्जुन ॥ २४४ ॥ संजय म्हणे, 'गा! महीपति! । ऐसा कृष्ण हृषीकपति । जो त्यास बोलवी त्याप्रति । हें वाक्य बोले अर्जुन ॥ २४५ ॥ कीं, 'श्रीअच्युता! स्वामी ! । या दों सैन्यांत जे भूमि । तेथें अजी अंतर्यामीं । उभा करीं रथ माझा.' ॥ २४६ ॥ 'तेथें कोण काळवरी । रथ उभा करूं?' म्हणेल श्रीहरी । म्हणूनि जो आशय अंतरीं । तो बोलतो अर्जुन. ॥ २४७ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

युद्धकामना मनीं । धरूनि उभे एथें येउनी । त्यास जों मी पाहेन नयनीं । तोंवरी ॥ २४८ ॥ कीं या रणाच्या उद्यमीं । कोणाकोणांशीं संग्रामीं । म्यां झगडावें जें हेंचि मी । पाहेन ॥ २४९ ॥ करावया युद्ध । भीष्मादि जे कुरुवृद्ध । इतर राजे तेही प्रसिद्ध । ठावके आहेत सर्वही. ॥ २५० ॥ आतां 'पाहावें तें काय?' । ऐसें म्हणेल हा अव्यय । म्हणोनि जो हृदयीं निश्चय । तो म्हणे बोलों निज भाव. ॥ २५१ ॥ कीं युद्ध करणें उचित । नव्हे यांशीं निश्चित । हें बोलों जातां चित्तांत । पुन्हा शंकला ॥ २५२ ॥ कृष्ण म्हणेल जरी । तुज उचित न वाटे तरी । हे कां मिळाले समरीं । तुजशीं युद्ध करावया ॥ २५३ ॥ तरी हे स्वयें नाहीं मिळाले । संकटेंकरूनि युद्धासि आले । स्वयें पाहतां भले । पाहेन म्हणतो ॥ २५४ ॥ युद्ध करणार यांतें । पाहेन जे हे आले एथें । दुर्योधनाचें प्रिय इच्छिती चित्तें । जे या युद्धीं ॥ २५५ ॥ आतां म्हणेल कीं, 'हे भले । तरी यास कां न निषेधिते जाले?' । म्हणूनि अ-

---

१. गवत कापण्याचें हत्यार. २. Philosopher's stone. ३. गोसांवी=गो (इंद्रिय) सांवी (स्वामी.) ४. इच्छा. ५. उद्योगांत, युद्धप्रसंगांत. ६. युद्धांत.

र्जुन बोले । कीं, 'धार्तराष्ट्र दुर्बुद्धि ॥ २९६ ॥ हे तो निषेधिते जाले । निषेधितां नाहीं भ्याले, । आतां [1]अंगल्यास आले । प्रिय इच्छुनि दुष्टबुद्धीचें ॥२९७॥ परी यांस हें नव्हे प्रिय'. । हा भाव दावी धनंजय । हृदयामध्यें निश्चय । भीष्मवचनाचा. ॥ २९८ ॥

भीष्मोक्त श्लोक—'[2]अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः. ॥'

भीष्म वदला **धर्मास**। कीं, 'अर्थाचा पुरुष दास । बांधलें दुर्योधनें आम्हांस । निजधनें' ॥ २९९ ॥ **अर्जुन** मनीं या श्लोका । स्मरूनि म्हणे [3]उत्तमश्लोका । दुर्बुद्धि **दुर्योधना** एका । [4]युद्धापेक्षा न इतरांसि. ॥ २६० ॥ संतापें म्हणे **अर्जुन**। कीं, 'दुष्टबुद्धि **दुर्योधन**। भाव कीं या प्रसंगें स्वजन। कैसे युद्धीं मारावे ? ॥ २६१ ॥ तथापि पाहों नयनीं। कीं देखतां काय वाटेल मनीं.' । म्हणे **कृष्णास** म्हणोनी । कीं, 'या सकळांस पाहेन.' ॥ २६२ ॥ या दों श्लोकीं हा अर्थ । प्रकट भावार्थ यथार्थ। हा भाव न काढितां व्यर्थ । [5]पुनरुक्ति एथें बोलाची ॥२६३॥ युद्धकामना मनीं । त्यांस मी पाहेन नयनीं । हें पूर्वश्लोकेंकरूनी । बोलिलाच **कृष्णासि** ॥ २६४ ॥ या युद्ध करणारांनें । पाहेन जे आले आहेत एथें । हे दुसऱ्या श्लोकें **पार्थें** । पुनरुक्ति कां हो! वदावी ? ॥ २६५ ॥ यालागीं हाचि अर्थ । सिद्ध जाला समर्थ । हृषीकेशशब्दभावार्थ । जो पूर्वी एथें निरूपिला ॥२६६॥ हे सकळ **कृष्णकरणी** । दया घातली अंतःकरणीं । म्हणोनि पुन्हा **हृषीकेश**-स्मरणीं । वाणी योजी **संजय**. ॥ २६७ ॥

संजय उवाच—**एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत! ।**

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

संजय म्हणे **हृषीकेश** । त्याप्रति ऐसा [6]**गुडाकेश** । दाखवी भावलेश । तो

---

१. निकरावर आले. २. पुरुष स्वार्थाचा दास आहे, परंतु स्वार्थ कोणाचा दास नाही. हे धर्मराजा! ही गोष्ट खरी आहे पहा, कौरवांनीं मला ह्या स्वार्थाच्या पायीं बांधून टाकिलें आहे. ३. उत्तम कीर्ति ज्याची तो, ईश्वर. ४. संग्रामाची इच्छा. ५. ज्यांनी युद्धकामना धरिली आहे त्यांस मी पाहतों व जे येथें युद्ध करणारे जमले आहेत त्यांस मी पहातों, अशी येथे अर्जुनाची द्विरुक्ति आहे. ६. अर्जुन. [गुडाकेश=हा शब्द प्रस्तुत पद्यांत अर्जुन या अर्थी योजिला आहे. या पदाचा शब्दार्थ 'गुडाका' म्हणजे निद्रा आणि 'ईश' म्हणजे स्वामी. ह्याचा उपयोग 'हृषीकेश' शब्दाप्रमाणें केवळ विशेषनामाप्रमाणें समजावयाचा. 'निद्रेचा स्वामी' म्हणजे निद्रारूप भ्रांतीचा अथवा अज्ञानाचा नियंता, दमनकर्ता. निद्रा ही एक भ्रांति आहे, तेव्हां अशा भ्रांतीस जिंकून जो सदासर्वदा सावध. दक्ष असतो

तुज राया! वदलोंचि ॥ २६८ ॥ त्यांचीं हृषीकें इंद्रियें । त्यांस प्रेरी **कृष्ण** स्वयें । म्हणोनि ऐसें वदला निश्चयें । स्वबुद्धि नव्हे **अर्जुनाची** ॥ २६९ ॥ ही **अर्जुनाची** नव्हे बुद्धि । या अर्थाची घडे सिद्धि । म्हणोनि **अर्जुनाची** लोकप्रसिद्धि । त्याच्या नांवेंचि सुचवितों. ॥ २७० ॥ कीं तो अर्जुन **गुडाकेश** । गुडाका निद्रा, तिचा ईश, । निद्रा भ्रांति तिचा प्रवेश । न घडे बुद्धींत **अर्जुनाच्या** ॥ २७१ ॥ तोच भ्रांतीचा ईश । ज्याच्या मनीं ते न करी प्रवेश । या भावें म्हणे '**गुडाकेश**' । **अर्जुनातें**. ॥ २७२ ॥ हींच **कृष्णार्जुनांचीं** नांवें । द्वितीयाध्यायीं याचि भावें । **संजय** बोलेल एथें पहावें । रहस्य हेंचि. ॥ २७३ ॥

'एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूर्ष्णीं बभूवह ॥' [गीता–अ० २ श्लो० ९.]

एवं गुडाका निद्रा जे भ्रांती । ती नसे जयाच्या चित्तीं । तो '**गुडाकेश**' परी हे मती । प्रेरिली श्रीहृषीकेशें ॥२७४॥ ऐसे समयीं दया मनीं । धरूनि परतणें युद्धापासुनी । यांत अपकीर्ति परलोकहानी । हें काय न कळे **अर्जुना**? ॥ २७५ ॥ ज्याणें जिंकिली भ्रांति निद्रा । त्या **गुडाकेशा** बुद्धिसमुद्रा । भ्रांति न म्हणवे **धृतराष्ट्रा**! नरेंद्रा! । हा भाव सुचवी या नांवें ॥ २७६ ॥ एवं

त्यास 'गुडाकेश' असें म्हणावें; परंतु अशा प्रकारची 'गुडाकेश' शब्दाची व्याख्या घेतली असतां तिची संगति सदासर्वदा अर्जुनाच्या व्यवहाराशी मिळेल असा नेम नाही. कारण अर्जुनाचीं कांहीं कृत्यें अदक्षताद्योतक आढळणार आहेत, तेव्हां 'गुडाकेश' हें नांव अर्जुनास अर्थानुरोधानें यथार्थपणें लागू पडत नाहीं; परंतु अर्जुनव्यतिरिक्त इतरांस 'गुडाकेश' असें म्हणण्याचा व्यवहार नाही म्हणून तें विशेषनाम समजावे. पाश्चिमात्य गीर्वाणभाषाभिज्ञ पंडितांनी प्रस्तुत शब्दाचा अर्थ कल्पनेनें बसविला आहे तो असा:–गुडा म्हणजे गुळवेल, तिच्या गांठीसारखे ज्याचे केश गुंतलेले आहेत तो 'गुडाकेश'. हा अर्थ काल्पनिक असल्या कारणास्तव त्याजविषयीं जास्त लिहिण्याची आवश्यकता नाहीं. प्रस्तुत शब्दावर **शंकरानंदसरस्वतीकृत** गीतेवरील टीकेंत पुष्कळ मोठें व्याख्यान केलें आहे, त्यांत 'गुडाक' म्हणजे 'शिव' आणि 'ईश' म्हणजे 'स्वामी' यांचा **बहुव्रीहि** समास करून 'गुडाक आहे ईश ज्याचा तो' गुडाकेश, म्हणजे अर्जुन असा एक अर्थ काढिला आहे.

१. शत्रूस ताप देणारा जो अर्जुन (गुडाकेश). तो याप्रमाणें इंद्रियप्रवर्तक गोविंदास बोलून व त्याच समयीं मी युद्ध करणार नाहीं असें सांगून मुकाट्यानें स्तब्ध बसला. [सरलार्थबोधिनी गीता–पृ० १३०.]

हृषीकेशकरणी । दया घातली अंत:करणीं । त्याप्रति पूर्वोक्त वाणी । अर्जुन ऐशी बोलिला ॥ २७७ ॥ ऐसा अर्जुन गुडाकेशें । प्रार्थिला त्यानें हृषीकेशें । जगदुद्धार कृपालेशें । केलें तैसेंचि. ॥ २७८ ॥ परम उत्तम तो रथ । जणूं हरिभक्ताचा मनोरथ । ज्यांत रथी जीवात्मा अतिरथ । सारथी स्वयें हृषीकेश ॥ २७९ ॥ दोहींकडे उभय दळ । मध्यें जें रिकामें स्थळ । तेथें तो [1]रथोत्तम अचळ । उभा केला ॥ २८० ॥ स्थापूनि तेथें रथोत्तम । काय बोलेल [2]सर्वोत्तम । तें वचन उत्तमोत्तम । ऐक सांगतो. ॥ २८१ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ! पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

[3]हरिमुखचंद्रचकोर । भीष्म द्रोण राजे थोर थोर । त्यां सकळांही समोर । तो श्रीहृषीकेश बोलिला. ॥ २८२ ॥ पार्था! मिळाले जे जे हे । आणि या कुरूंतें पाहें । ऐसें बोलूनि उगा राहे । गहन भाव दाखवूनी. ॥ २८३ ॥ दुष्टबुद्धि दुर्योधन । त्याकारणें मिळाले स्वजन । म्हणोनि मागें म्हणे अर्जुन । त्यास तैसेंचि दाखवी. ॥ २८४ ॥ कीं पाहें या कुरूंतें । आणि भीष्मद्रोणादि गुरूंतें। दया उपजवूनि [4]जगद्गुरूतें । असे गीता उपदेशणें. ॥ २८५ ॥ आणि अर्जुनास म्हणे, 'पार्था' । यांतही सूचवी भावार्था । कीं कुंतीचें नांव पृथा । पार्थ म्हणजे पृथापुत्र ॥ २८६ ॥ कीं राजपुरुषाचें क्रूर कर्म, । दया स्वजनीं स्त्रियांचा धर्म, । मातृगुण येथें सगुणब्रह्म । स्वसामर्थ्ये उपजवी. ॥ २८७ ॥ 'पार्था' म्हणोनि [5]घननीळ । म्हणे तों फिरे बुद्धीची कळ । ते या अडिचां श्लोकीं [6]निखिल । संजय सांगतो. ॥ २८८ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

तो पृथेचा पुत्र पार्थ । ज्यास मातृगुणीं योजी समर्थ । जे तेथें मिळाले

---

१. रथांतील उत्तम रथ. 'रथोत्तम' असें म्हणण्याचें कारण या रथावर कृष्ण हा सारथी होता व ध्वजाग्रीं शिवावतार मारुति स्थित होता. २. कृष्ण. ३. हरिमुखचंद्राचे जे चकोर. चकोर पक्षी चंद्रिकाप्रिय आहेत; 'ज्योत्स्ना पेया चकोरैः' असें वर्णन कविसंकेतांत आहे. ४. कृष्णास. ५. मेघश्याम कृष्ण. ६. सर्व.

युद्धार्थ । त्यांतें पाहे. ॥ २८९ ॥ तों चुलते पित्यासमान । आजे भीष्मादि गौरवनिधान[1] । गुरु द्रोणादि जिहीं ज्ञान । दिधलें क्षात्रविद्येचें[2] ॥ २९० ॥ शल्यादिक मातुळ[3] । भाऊ पुतणे पुत्रचि केवळ । नातु कोंवळे किरळ[4] । सखे अश्वत्थामादिक ॥ २९१ ॥ ऐसेच सासरे सोयरे । दोहीं सैन्यांत मरणार सारे । इतर राजे तेही बरे । हितकर्ते बंधुत्वें. ॥ २९२ ॥ त्यांस देखोनि तो कौंतेय । कुंतीचा पुत्र जयास अव्यय[5] । मातृगुणीं उपजवी निश्चय । होता जाला कृपाविष्ट[6] ॥ २९३ ॥ युद्ध न करावें म्हणुनि । विषाद उपजला मनीं । तो कृष्णास या वचनीं । विनवूं पाहे. ॥ २९४ ॥

अर्जुन उवाचः—दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति. ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते, ॥ २९ ॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते. ।

अर्जुन म्हणे, 'जी! कृष्णनाथा! । देखोनि या स्वजनांतें[7] व्यथा । मज अत्यंत होते सर्वथा । जे उभे युद्धाकारणें. ॥ २९५ ॥ सर्वांग माझें पिळतें । आंत बाहेर मुख वाळतें[8] । शरीर कांपें चळतें । कांटे[9] येती देहासि. ॥२९६॥ हातींचें गांडीव[10] गळे । संतापें त्वचा[11] जळे[12] । शोकाग्नि ऐसा पाजळे । हृदयांत. ॥ २९७ ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव! ।

रथीं उभें राहवेना । भ्रम जाला वाटे मना, । केशवा! विपरीत नयनां । होणारीं निमित्तें[13] दीसती. ॥ २९८ ॥

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
न कांक्षे विजयं कृष्ण! न च राज्यं सुखानि च. ।

कल्याण न दिसे कांहीं । युद्धीं स्वजन मारूनिही । विजयाची चाड[14] नाहीं। राज्यसुखेंहि न लगती. ॥ २९९ ॥

---

१. मोठेपणाचे निधि. २. क्षत्रियांच्या विद्येचें, शस्त्रास्त्रविद्येचे. ३. मामा. ४. अंकुर. ५. ईश्वर, कृष्ण. ६. कृपा+आविष्ट=दया+अन्वित=दयाळु. ७. स्वकीय आप्तजनांतें. ८. शुष्क होतें. (तोंडाला कोरड पडते.) ९. शरीरावर रोमांच उभे राहतात, कांटा=कंटक=रोमाच. १०. अग्नीनें अर्जुनास दिलेलें धनुष्य. ११. कातडी. १२. सर्वांगाचा भडका होतो. १३. अशुभसूचक चिन्हें, अपशकुन. १४. इच्छा.

किं नो राज्येन गोविंद! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च. ।

यांस राज्यार्थ मारावें । तें राज्य घेउनी कांय करावें? । भोगांसि कोणीं भोगावें? । जीवित्व नलगे जी! आम्हां. ॥ ३०० ॥ राज्य भोग सुख संपदा । यांचकारणें कीं गोविंदा! । मारूनि त्या त्या स्वजनवृंदा[1] । कोण वांचूं पाहतो? ॥ ३०१ ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः, ।

राज्य करावें ज्यांकारणें । ते हे त्यजूनि धनें प्राणें । अंगीकारूनि मरणें । युद्धीं उभे. ॥ ३०२ ॥ गुरु आणि चुलते ते ऐसे । कीं सखा पिता पांडु तैसे । पुतणे कीं तैसेही पुत्र जैसे । आणि पितामह. ॥ ३०३ ॥

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥
एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन! ।

मामे आणि सासरे । तैसेच नातु शालक सोयरे । प्राणांसमान आप्त सारे । कैसे मारूं मधुसूदना? ॥ ३०४ ॥ देवा! तूं मधुसूदन । म्हणीं देसी अनुमोदन । कीं तुज दैत्यादिकंदन[2] । करणें अगत्य. ॥ ३०५ ॥ आतां म्हणसी हरी! । कीं तूं न मारिसी यांतें परी । हे तुज मारिती ते अवसरीं । अगत्य तुवां मारावें. ॥ ३०६ ॥ म्हणोनि म्हणतों यांतें । मारावें हे इच्छा चित्तें । मी जरी न धरीं हे मातें । मारिती. ॥ ३०७ ॥ आतां[3] म्हणेल अच्युत । कीं, 'हें सहज भल्याचें वृत्त[4], । परंतु राज्य साधायाचें निमित्त । प्राप्त झालें. ॥ ३०८ ॥ या राज्याकारणें । अगत्य लागे मारणें.' । ऐसें हा अंतःकरणें । शंकोनि बोलतो अर्जुन. ॥ ३०९ ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते? ॥ ३५ ॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन! ।

'न घडे यांतें मारणें । त्रैलोक्यराज्यांही कारणें । भूमिनिमित्त हें करणें ।

---

१. आप्तजनांच्या समुदायाला. २. मर्दन. ३. येथें शंका घेऊन तिचा परिहार पंडितांनीं स्वतःच केला. ४. वर्तन.

काय घडे?' ॥ ३१० ॥ हें बोलूनि शंकला पुन्हा । श्रीकृष्ण म्हणे, 'अरे! अर्जुना! । मारितां आततायी[1] जना । पाप नाहीं. ॥ ३११ ॥

अग्निदो[2] गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ [शुक्रनीति.]

या स्मृतीचा अर्थविचार । कीं आततायी म्हणजे सहा प्रकार । अग्नि लावणार, विष देणार, । शस्त्रही घे जो मारावया, ॥ ३१२ ॥ आणि जो करी धनापहार । स्वक्षेत्र स्वस्त्री हरणार, । या सहा आततायींचा मारणार । पापी नव्हे स्मृति म्हणे. ॥ ३१३ ॥

आततायिनमायातं[3] हन्यादेवाविचारयन् ।
नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ॥ [मनुस्मृति.]

स्मृतीचा अर्थ ऐसा । कीं आततायी वर्णिले जे सा[4] । त्यांस मारितांही सहसा । दोष नाहीं. ॥ ३१४ ॥ लाक्षागृहीं[5] अग्नि लाविला । विषप्रयोग भीमास केला । शस्त्रें धरूनि सिद्ध आला । भार[6] तुमच्या वधासि. ॥ ३१५ ॥ कपटें धनादि संपत्ती । हरिली आणि या प्रस्तुतीं । तेरा वर्षें जालीं तरी क्षिती[7] । न देती क्षेत्रापहारक[8]. ॥ ३१६ ॥ दारापहारी[9] ये रीती । कीं सभेस आणिली द्रौपदी सती । वधायोग्य आतयायी होती । साही परी ॥ ३१७ ॥

---

१. महापराधी. २. आग लावणारा, विषप्रयोग करणारा, मारण्यासाठी हातात शस्त्र घेणारा, धनाचें अपहरण करणारा, क्षेत्राचे हरण करणारा व स्त्रीचें हरण करणारा हे आततायी आहेत. ३. येथे मनुस्मृति—अध्याय ८ श्लोक ३५०—३५१ यांचा संबंध आहे ते श्लोक असे— गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥३५०॥ नाततायिवधे दोषो हतुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाप्रकाश वा मनुस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥ यांचा अर्थ—गुरु अथवा बाल किंवा वृद्ध अथवा बहुत पढलेला ब्राह्मण कोणीहि आततायी (वध करण्याच्या इच्छेनें हातांत शस्त्र धारण करणारा) अंगावर येईल, [व पलायनादिकें करूनहि आपले रक्षण होत नसेल] तर विचार न करता त्याला मारावें. ॥ ३५० ॥ प्रसिद्धपणानें अथवा गुप्तपणानें (विषादिकानें) आततायीचा वध केला असतां मारणारास कोणताहि दोष नाही; कारण, आततायीच्या क्रोधाभिमानी देवतेला दुसऱ्याची क्रोधाभिमानी देवता मारिते. 'अर्थात् पुरुषांला हंतृहंतव्यभाव नाही.' ॥ ३५१ ॥ ४. सहा. ५. लाखेचें घर. ६. सैन्यभार. ७. पृथ्वी. ८. क्षेत्राचा अपहार करणारे चोर. (कौरव.) ९. भार्यापहार करणारे.

ऐसें शास्त्राधारें झणीं । झगडेल म्हणे चक्रपाणी । म्हणोनि शंकोनि अंतःकरणीं । हा श्लोकार्ध बोलतों ॥ ३१८ ॥

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

याचें पापचि यांतें ।[1] मारूनि या आततायी यांतें । येऊनि आमच्या आ-शयातें । आश्रय करील आमचा. ॥ ३१९ ॥ आततायी पापी । आम्हीं न मारावे तथापि । कीं याचें सर्व पाप कदापि । न सोडी आम्हां. ॥ ३२० ॥ यांचाच जो पापसंचय । हा यास मारील निश्चय । परी आम्हीं मारितां आश्रय । तें पाप करील आमुचा. ॥ ३२१ ॥ भाव अर्जुनाचे चित्तीं । ऐसा कीं देवा! या स्मृती । अततायी मारावा म्हणती । हें अर्थशास्त्र. ॥ ३२२ ॥ दृष्टि ज्याची अर्थावरी । तो जरी आततायिवध करी, । तरी त्यास पाप पात्र नाहीं, परी । न साधे धर्म. ॥ ३२३ ॥ ज्यांस जोडणें धर्म । तिहीं न करावें हिंसाकर्म । हें मुख्य धर्माचें वर्म । अजी! देवा! ॥ ३२४ ॥ विचारितां वेदवचनीं । 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' । पाहतां हिंसेंकरूनि । जोडे अधर्म. ॥ ३२५ ॥ अतएव अर्थशास्त्रविहित । तो दुर्बल पक्ष निश्चित । प्रबल त्याहूनि बहुत । धर्मशास्त्र स्मृति म्हणे. ॥ ३२६ ॥

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ [याज्ञवल्क्यस्मृति.]

हे याज्ञवल्क्य ऋषीची उक्ति । याची ऐशी अर्थस्थिति । कीं दों स्मृतींस विरोधप्राप्ति । तेथें युक्ति बलवंत. ॥ ३२७ ॥ आणि अर्थशास्त्राहून । धर्मशास्त्र बलवंत म्हणोन । याज्ञवल्क्य म्हणतो यावरून । हे न मारावे सर्वथा. ॥ ३२८ ॥ गुरु आजे बाप । यांस मारितां कैसें नव्हे पाप?। जों युद्धीं भीष्मद्रोणप्रताप । तों केवि मरतो दुर्योधन? ॥ ३२९ ॥ तोही चुलत्याचा सुत । त्याचा वधही नव्हे उचित । लोकविरुद्ध तें निश्चित । नरकातेंचि पाववी ॥ ३३० ॥

---

१. कदाचित्. २. अभिप्रायास. ३. स्मृतींचीं वचनें. ४. आततायी पुरुषाला मारावें हें अर्थशास्त्र आहे आणि आचार्य माता पिता इत्यादि जनांस मारू नये हें धर्मशास्त्र आहे. ५. प्राण्यांची हिंसा करू नये—अशी धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे. ६. अर्थशास्त्रानें सांगितलेला. ७. भाषण. (याज्ञवल्क्यस्मृति—अ० १ श्लो० २१.) ८. दोहों स्मृतींचा परस्पर विरोध आला असतां, न्याय हा व्यवहाराहून प्रबल समजावा. अर्थशास्त्रापेक्षां धर्मशास्त्र बलवत्तर अशी शास्त्रमर्यादा आहे.

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ [स्मृति]

जरी धर्म शुद्ध । आणि दिसे लोकविरुद्ध । तो नरकदायक हें सिद्ध । नरक कौरव मारितां. ॥ ३३१ ॥ यांचा जो पापसंचय । तोच यांस वधी हा निश्चय । परी तें पाप करील आश्रय । आमुचा आम्हीं मारितां. ॥ ३३२ ॥ म्हणूनि हें क्रूर कर्म । आम्हीं न करावें हाचि धर्म । ऐसें सिद्ध करूनि परम । हेंचि बोलतो. ॥ ३३३ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ! ॥ ३७ ॥

यालागीं धृतराष्ट्राचे सुत । तदर्थ मरणार बहुत । यांस मारावें हें उचित । सर्वथा नव्हे. ॥ ३३४ ॥ बरें, जरी शास्त्रविरुद्ध । यांच्या वधें सुख तों सिद्ध । म्हणुनि म्हणसी तरी हें प्रसिद्ध । स्वजनवधें सुख कैचें? ॥ ३३५ ॥ स्वजन मारूनि माधवा! । सुखी कैसे होऊं देवा! । माधवा! मायेच्या धवा! । सर्वज्ञा सर्व जाणसी. ॥ ३३६ ॥ आतां म्हणसी, हा विचार । तिहींही करावाच सादर । ते उगे आणि वारंवार । तूंचि कां हे विचार करिसी? ॥ ३३७ ॥ म्हणूनि तूंहि अर्जुना! । नको करूं कष्टी मना । म्हणसी मारीं स्वजना । तरी तें आईक बोलतों. ॥ ३३८ ॥

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ! ॥ ३९ ॥

आजि हेही हें जाणती, । .परी लोभें नाशिली त्यांची मती । म्हणोनि हे न पाहती । या विचारासी. ॥ ३३९ ॥ सर्वांगसुंदर वरिष्ठ । आणि ललाटीं त्यांच्या कुष्ट । सर्व सौंदर्यास अनिष्ट । तितकेंचि. ॥ ३४० ॥ तैसा राज्यलोभ यांला । दिसत असोनि ऐसें मला । मीही हा दोष आपणाला । दाटुनि केंवि संपादूं? ॥ ३४१ ॥ लोभें होऊनि नष्टमति । जरी हे हें न पाहती, । आम्ही जाणते स्वदुर्गती । कैसी न चुकवावी? ॥ ३४२ ॥ कुलक्षयें मित्रद्रोह ।

---

१. जें धर्मकृत्य लोकविरुद्ध आणि स्वर्गहानिहारक आहे ते करूं नये. २. पते! ३. येथे पंडितांनीं शंका काढून तिचे निरसन स्वतः केलें आहे. ४. आपली अधोगति, नरकवसति.

यांत जो पापसंदोह[1] । तो यांला न कळे, पडला मोह, । राज्यलोभें ॥३४३॥ परी करितां कुलक्षय । अत्यंत दोषाचा संचय । कळत कैसा न करावा निश्चय । या पापापासुनि परताया. ॥ ३४४ ॥ हें बोलतां कृष्णाप्रति । शंकली अर्जुनाची मति। कीं मारिता जाला यदुपति[2] । कंस मामा आपला. ॥ ३४५ ॥ सभेंत मारिला शिशुपाळ । इत्यादि सुहृदांचा हा काळ । स्वजन मारी जो तो फटकाळ[3] । म्हणूनि म्हणतो याप्रति ॥ ३४६ ॥ या गोष्टीनें याची निंदा । मज घडते बुद्धिमंदा । म्हणूनि म्हणतों गोविंदा । जनार्दनां म्हणोनि ॥ ३४७ ॥ कीं दुष्टजनाचें अर्दन । करितोसि तूं जनार्दन! । तूं करावया असुरमर्दन । धरेसी अवतार. ॥३४८॥ तूं कर्मातीत सर्वेश्वर । आम्ही कर्मबद्ध[4] जीव नर । या भावें म्हणे धनुर्धर । जनार्दन म्हणोनि ॥ ३४९ ॥ आतां आम्हीं वधावें कुळ । तरी अनर्थ होती पुष्कळ । म्हणोनि बोले विव्हळ । पांचां श्लोकेंकरूनि[5]. ॥ ३५० ॥

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत. ॥ ४० ॥

देवा! कुळाचिया क्षयें । कुळींचे धर्म लोपती स्वयें, । जे आचरतां निश्चये । ब्रह्म सनातन[6] पाविजे. ॥ ३५१ ॥ सनातन म्हणजे नित्य । धर्म कर्ममय हे तों अनित्य[7] । ज्या धर्मी ब्रह्म सत्य । पाविजे ते सनातन. ॥ ३५२ ॥ तेव्हां हे भागवत[8] धर्म । ज्या धर्मी विश्वही[9] ब्रह्म । हे नव्हती ते कुळधर्म । जे ही क्षुद्रदैवतें पूजिती. ॥ ३५३ ॥ ते कुळधर्म बुडाले जरी । हानि होणार काय तरी । त्यांचा शोक न करी । अर्जुन एथें. ॥ ३५४ ॥ म्हणूनि म्हणतों जे धर्म । बुडालिया प्रबळे अधर्म । जो अधर्म करूनि कुकर्म । घात करी कुळांचा. ॥ ३५५ ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण! प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय! जायते वर्णसंकरः. ॥ ४१ ॥

---

१. पापसंचय. २. यादवांचा राजा कृष्ण. ३. वाईट, क्षुद्र, नीच. ४. कर्मानें बांधलेले. ५. श्लोक ४०-४४ पहा. कुलक्षय झाला असतां मोठी अनर्थपरंपराच उद्भवते असें या पांच श्लोकांत वर्णिले आहे. ६. अनादिसिद्ध, शाश्वत. ७. अशाश्वत. ८. भगवत्संबंधी धर्म. ९. सर्व जगत्.

अधर्मे व्यापिलें जया । त्या कुळींच्या कुलस्त्रिया । भ्रष्टतां करिती जारक्रिया । त्या जारें वर्णसंकर[1]. ॥ ३५६ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

परपुरुषापासूनि उपजे । तें संतान[2] संकर म्हणिजे । त्या कुळीं मरती जे जे । ते पडती नरकांत. ॥ ३५७ ॥ करिती कुळाचा संहार । त्यांच्या कुळीं होय संकर । उत्तम गतीपासूनि पितर । च्यवती[3] त्यांचे ॥ ३५८ ॥ कीं पिंडोदकक्रिया[4] । त्यांची न होतां तयां । पतन होय **यदुराया**! । **अर्जुन** म्हणे ॥ ३५९ ॥ आतां जे स्ववर्णविहित । त्या धर्मी भगवद्भक्ति निश्चित । भक्तींत धर्म **भागवत** । ते सद्वंशी कुलधर्म ॥ ३६० ॥ तें परम धन्य कुळ । त्या कुळींचे पितर सकळ । पावती पदें अढळ । हा सिद्धांत. ॥ ३६१ ॥ ते कुलधर्म शाश्वत । त्यांसि साधन जातिधर्मविहित । या दोहींचा उच्छेद[5] निश्चित । करितां हत्या कुळाची ॥ ३६२ ॥ हा भाव धरूनि पोटीं । आणि अनुतापाच्या कोटि कोटि । म्हणतों कीं हे गोष्टी खोटी । कुलहत्येची **मा**धवा! ॥ ३६३ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

स्वजातीस उचित कर्म । त्यानें जोडे शाश्वत धर्म । ज्या धर्में शाश्वत ब्रह्म[6] । मानवदेहीं पाविजे ॥ ३६४ ॥ ऐसे परंपरागत । जातिधर्म आणि धर्म

---

१. "सर्व वर्णांचा संकर होतो:—उत्तम वर्णाच्या स्त्रीचे ठायीं नीच वर्णाच्या पुरुषापासून उत्पत्ति होते, व नीच वर्णाच्या स्त्रीचे ठायीं उत्तम वर्णाच्या पुरुषापासून उत्पत्ति होते, म्हणजे प्रातिलोम्यानें आणि आनुलोम्यानें सर्व वर्ण संकीर्ण होतात. मनु म्हणतो:—व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मणां च त्यागेन जायंते वर्णसंकराः ॥ [अ० १० श्लो० २४.] अर्थ:—ब्राह्मणादि वर्णांमध्यें व्यभिचार (अन्योन्यस्त्रीगमन) करणें विवाहसंबंधाला जो अयोग्य त्याच्याशीं विवाहसंबंध करणें, स्वकर्मांचा त्याग करणें यांहीं करून वर्णसंकर होतात. २. अपत्य. ३. पतन पावतात. ४. मेलेल्या पितरांचें श्राद्ध करणें, तर्पण करणें, पिंडदान आणि तर्पण करणें या क्रिया. ५. खंड, नाश. ६. ज्याला रज, तम हे गुण नाहींत; माया, अविद्या हे उपाधि नाहींत; ज्याला उत्पत्ति, विनाश इत्यादि विकार नाहींत; सजातीय, विजातीय, स्वगत हे भेद नाहींत; व देश, काल, वस्तु हे परिच्छेद नाहींत, परंतु सच्चिदानंद ईश्वरस्वरूप तें.

[1]शाश्वत । त्यांचा उच्छेद होतो निश्चित । दोषीं ऐशा [3]कुलघ्नांच्या ॥ ३६५ ॥ कुलांची हत्या करणार । ज्यांच्या दोषें वर्णसंकर । सकळां अनर्थास ऐसे नर । हेतु होती. ॥ ३६६ ॥ परमधर्माची हानी । या कुलहत्येनें म्हणोनी । ऐसा अनुतप्त होउनी । पूर्वी बोलिला. ॥ ३६७ ॥ ऐशा सद्धर्माचा लोप । करूनि हें कुलहत्त्येचें पाप । शेवटीं दे परम संताप । ऐसें अर्जुन बोलतो. ॥३६८॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन! ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम. ॥ ४४ ॥

ज्या धर्मी जोडे ब्रह्म । ते विच्छिन्न होतां, कुलधर्म । मोक्षप्रद मनुष्यजन्म । नरका साधन होतसे ॥ ३६९ ॥ शाश्वत सनातन जे कुलधर्म । ते विच्छिन्न होतां कैचें ब्रह्म? । उफराटा उपजोनि भ्रम । नियंत नरक मनुष्यास. ॥३७०॥ ऐसें आम्ही आइकिलें । आणि हें काय आरंभिलें । म्हणोनि अर्जुनाचें मन क्षोभलें । त्या क्षोभें आतां बोलतो. ॥ ३७१ ॥

अहो! बत! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अहाहा! नवल अद्भुत । कीं आम्ही कळत कळत । प्रवर्तलों निश्चित । हें महत्पाप करावया. ॥ ३७२ ॥ जे राज्यलोभेंकरूनि । कवचें घालूनि, शस्त्रें धरूनि । सिद्ध जालों कीं स्वजन मारूनि । राज्य करूं. ॥ ३७३ ॥ अनुतप्त अंतःकरणें । आतां आपण जें काय करणें । तें बोलतो परम करुणें । कुंती-सुत. ॥ ३७४ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमंतरं[10] भवेत् ॥ ४६ ॥

आतां शस्त्रें टाकितों । निःशस्त्र होऊनि बैसतों । युद्ध करीन हें तों । कधींच न घडे ॥ ३७५ ॥ ऐसें देखूनि मज । हे धृतराष्ट्राचे आत्मज । स-[11]हरथपदातिसादिगज । लोटूनि येती मजवरी. ॥ ३७६ ॥ तरी [12]प्रतिक्रिया कांहीं । मी त्यांसि करणार नाहीं, । शस्त्रें घेऊनि मारावें तिहीं । मज निःश-

---

१. नित्य, सनातन. २. लोप, नाश. ३. कुलघातक्यांच्या. ४. खंडित, बंद, बाधित. ५. अ-नादिसिद्ध. ६. भग्न. ७. खचित, निश्चित. ८. चिलखतें. ९. पश्चात्ताप झालेल्या. १०. 'प्रि-यतरम्' इति पाठांतरम्. ११. पदाति=पायदळ; सादी=घोडेस्वार. १२. प्रतीकाराचा उपाय.

सद्वस्तु मात्र. ॥ ३२२ ॥ कीं द्रष्टा नव्हता जेधवां । हा सर्प रज्जूच होता तेधवां । श्रुत्यर्थ ऐसा सदैवा । ब्रह्मनिष्ठांसचि कळे. ॥ ३२३ ॥ प्रस्तुतीं हेचि गोष्टी । कीं जेव्हां नव्हती जीवदृष्टी । नव्हती मिथ्याभास सृष्टी । होतें ब्रह्मचि सत् एक. ॥ ३२४ ॥ तें सत् ब्रह्म केवळ । तेथें प्रगटे मायामृगजळ । सूर्य-किरणीं कल्लोळ । उठती जेवीं मध्यान्हीं. ॥ ३२५ ॥ तें ब्रह्मीं ईश्वरपण । आणि मायात्रिगुणीं सत्त्वगुण । त्यांत जो ईश्वर आपण । प्रतिबिंबला जो जीव ॥ ३२६ ॥ तो सत्त्वगुण निर्मळ । नानाघटीं जैसे जळ । नाना जळीं रवि-मंडळ । ईश्वर तैसा या देहीं. ॥ ३२७ ॥

'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानापो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥'

जैसा हा ज्योतिर्मंडळ । जो सूर्य नेभीं केवळ । तो पावोनि भिन्न भिन्न जळ । एक बहुधा होतसे ॥ ३२८ ॥ नाना क्षेत्रीं ऐसे भेद । देव पावला म्हणे वेद । ते हे जीव ज्यांस खेद । उपाधियोगें. ॥ ३२९ ॥ श्रुति ज्योतिर्मय मंडळ । सूर्यास म्हणे कीं तैसेंचि उज्वळ । प्रतिबिंब दिसे प्रतिजळ । प्रकाशू-नियां. ॥ ३३० ॥ एवं सत्स्वरूप बिंब । तैसें सत्स्वरूप प्रतिबिंब । कीं ज्याचा धरूनि अवलंब । जड अहंकार मी म्हणे. ॥ ३३१ ॥ एवं एक सत् तें बिंब । सत् दुसरें प्रतिबिंब । सुख दुःखभोगावलंब । सत् दुसरें तयासी. ॥ ३३२ ॥ अवलंबोनि मीपणा । प्रतिबिंबात्मा आपणा । नेणोनि सत्यपणाच्या खुणा । मी जडदेह म्हणतसे. ॥ ३३३ ॥ त्यास बंध तो हाच । कीं देह आपण मानी साच । ते देहात्मता अहाच । सत् असत् वेगळें कळतां ॥ ३३४ ॥ म्हणोनि म्हणे देव । कीं, **'नासतो विद्यते भाव'** । आणि जें सत तया अभाव । कधीं नाहीं ॥ ३३५ ॥ म्हणत होता मी देह । आत्मपणें तयाचा स्नेह । तो फिटला संदेह । या विवेकेंकरूनी ॥३३६॥ देह असत् क्षेत्र । जड मिथ्या दृश्यमात्र । विकार ज्याचे विचित्र । क्षेत्रज्ञ सत् जाणे जाणता याचा ॥ ३३७ ॥ आपणास नेणें देह । अथवा ज्यास आपला स्नेह । त्यासही नेणें निःसंदेह । या विवेकें-करूनी. ॥ ३३८ ॥ मी माझें म्हणोनी । या जडास आपण मानुनी । अहंपणें

---

१. खरी वस्तु. (ब्रह्म.) २. दोरी. ३. ब्रह्मस्वरूपी ज्याची निष्ठा, त्यास. ४. झोत, लाट. ५. आकाशांत. ६. देही. ७. प्रकाशित. ८. आश्रय. ९. जीवात्मा. १०. उगीच, व्यर्थ.

अभिमानूनी । जाणें म्हणावें सत् तया. ॥ ३३९ ॥ मी एक आहें ऐसें पाहे । प्रकाशवंत तोचि आहे । हे सत्ता ज्यास त्यास साहे । सत् म्हणवणें॥३४०॥ हें सत्पण नाहीं जया । असत् जड म्हणावें तया । जाणें आपणा आणि दुजिया । सत् म्हणावें तयासचि ॥ ३४१ ॥ हे दोन्ही मिळोनि एक । समजणें हाचि अविवेक[1] । जैसें दूध आणिं उदक । भिन्न न दिसे ॥ ३४२ ॥ हीं दोन्ही निवडी हंस । जगद्गुरु देवावतंस[2] । तथापि हा परमहंस । हंसाहूनी ॥ ३४३ ॥ हंस निवडी जळ क्षीर[3] । तथापि उरवी भिन्न नीर[4] । गुरु निवडोनि न करी उशीर । अमृत करी दोहींसी. ॥ ३४४ ॥ पूर्वार्धीं[5] या विवेकीं हंस । तोचि उत्तरार्धीं परमहंस । दोहींचें तत्त्व अवतंस[6] । ब्रह्मादिहंसांचा बोलतो. ॥ ३४५ ॥ हा जडचैतन्याचा विवेक । या ज्ञानाचें नांव व्यतिरेक । आतां या दोहींचें तत्त्व एक । तें अन्वयज्ञान बोलावें. ॥ ३४६ ॥ असत् जड, सत् चैतन्य, । जें विपरीत लक्षणें अन्योन्य । तें एकाहूनि एक अन्य । वेगळीं दिसती ॥ ३४७ ॥ हे दोन्ही ज्यापासुनी । जें मुख्य सत् म्हणोनी । वेद वर्णिती सत्ता जुनी । नवी नित्य. ॥ ३४८ ॥ तें ब्रह्म कळावें यावरी । म्हणोनि म्हणतो श्रीहरी । कीं असत् सत् कळलें परी । कळावें तत्त्व दोहींचें. ॥ ३४९ ॥ हा शरणागता उपदेश । करीतसे श्रीहृषीकेश । परी या शरणागतीं लेश । न्यूनत्व असे. ॥ ३५० ॥ कीं भीष्मादिकांस कैसा । मी मारूं म्हणोनि ऐसा । धर्मसंकटीं जाला पिसा । आला शरण यास्तव.॥३५१॥ तेविषयींच उपदेश । त्यास करी हृषीकेश । परी हृदयीं कृपालेश । कीं अनादि अज्ञान नाशावें. ॥ ३५२ ॥ परंतु ब्रह्मनिष्ठापासीं । ये शास्त्रमंत्र भागायासी । ज्ञान न इच्छी तों तयासी । न सांगती ब्रह्म. ॥ ३५३ ॥ जो जें पुसे जैसें । त्यास तेंचि सांगती तैसें । ज्ञान मागतां कृपारसें । सांगती ब्रह्म. ॥ ३५४ ॥ **'किं तद्ब्रह्म'** ऐसा प्रश्न । अष्टमाध्यायीं अर्जुन । करील तेव्हां करुणाघन[9] । अपरोक्षामृतातें[10] वर्षेल. ॥ ३५५ ॥ प्रस्तुत युद्धसंदेह । स्वजनांचा उपजला स्नेह । तो परिहरूनि देह । आत्मा नव्हे हें सांगतो.॥३५६॥ कीं आत्मा तो नित्य देह । मरणारचि अनित्य । आणि स्वधर्मे तो अगत्य । क्ष-

---

१. मूर्खत्व, अविचार. २. देवाचें शिरोभूषण. ३. दूध. ४. पाणी. ५. सोळाव्या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत. ६. शिरोभूषण. (कृष्ण.) ७. वेडा. ८. गीता–अध्याय ८ श्लोक १ यांत हे शब्द आहेत यांचा अर्थः–'सांगा तें ब्रह्म' [ज्ञानेश्वरी.] ९. दयेचा मेघ. १०. आत्मज्ञान हेंच अमृत त्यास.

त्रियें तुवां मारावें. ॥ ३५७ ॥ हें सांगणें प्रस्तुत । आणि अपरोक्ष सांगणें निश्चित । दोहीं पक्षीं आदीं उचित । जडचैतन्य सांगणें ॥ ३५८ ॥ तें त्या श्रीउत्तमश्लोकें । सांगितलें पूर्वार्धश्लोकें । सत् असत् कृपावलोकें । लक्षणांसहित वर्णिलें. ॥ ३५९ ॥ आतां या दोहींचें तत्त्व । तत्त्वांत ज्यास पूर्णत्व । त्याचें जाणती अनुभवी महत्त्व । हें उत्तरार्धें बोलतो ॥ ३६० ॥

उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

हें असत् सत् म्हणोनी । जें तुज बोलिलों दोनी । त्यांचें तत्त्व अनुभवेंकरूनी । अनुभवी तत्त्वदर्शी जाणती ॥ ३६१ ॥ या दोहींचा जो अंत । अंत म्हणजे तत्त्वसिद्धांत । तत्त्वसिद्धांत म्हणजे ज्यांत । सत्त्वत्वें जें असे. ॥ ३६२ ॥ म्हणोनि म्हणतो अनंत । कीं या दोहींचाही अत । देखिला असे याच दोंत । तत्त्वदर्शी जे तिहीं. ॥ ३६३ ॥ माती जैसी घटीं । कीं तंतु जैसा पटीं । कारणें असती शेवटीं । नसेचि कार्य. ॥ ३६४ ॥ घटाहूनि पूर्वी माती । मातीच उरे अंतीं । घटकाळींही नुसती । मातीच दिसे. ॥ ३६५ ॥ ऐसी प्रपंचीं ब्रह्मसत्ता । उघडी देखती गा! तत्त्वतां । तत्त्वदर्शी याकरितां । म्हणिजेतें त्यांतें. ॥ ३६६ ॥ प्रपंच इंद्रियां भासे । बुद्धीस नुसतें ब्रह्म असे. । मृगजळ दृष्टी दिसे । उष्ण असे बुद्धीतें ॥ ३६७ ॥ हातीं गुळाचा भेला । रसना चाटीतसे ज्याला । दृष्टि रस नेणें तरी त्याला । काय भेला म्हणेल? ॥ ३६८ ॥ मनुष्यदृष्टी मृगजळ । दिसोनिही तें केवळ । उष्ण वाटे परि जळ । कधीं न वाटे. ॥३६९॥ उष्ण सूर्याचें केवळ । हरिणास वाटे सत्य जळ । तैसें अज्ञजनांसि निखिल । जडचि सत्य. ॥ ३७० ॥ तत्त्वदर्शी तत्त्व । देखती तें द्रष्टृत्व । ऐसें कीं बुद्धि सत्त्व । तोचि डोळा तयांचा॥३७१॥ ज्या इंद्रियास जो विषय । त्या विषयासहित तें इंद्रिय । बुद्धीस दृश्य परि अद्वय । ब्रह्म देखे दोहींत ॥ ३७२ ॥ एवं प्रपंच दृश्य सविकार । हें असत् यांत निर्विकार । ब्रह्म देखती सार । असारींही. ॥ ३७३ ॥ असत् जड हें याचा । यात्रमध्यें अंत साचा । ऐसा देखती म्हणोनि वाचा । **गी**ता म्हणे **मु**कुंदाची. ॥ ३७४ ॥ ऐसें असत् हें क्षेत्र । याचे विकार नाना विचित्र । यांस जो जाणे त्यास शास्त्र । म्हणे 'क्षेत्रज्ञ' म्हणोनी ॥ ३७५ ॥ याच **गी**तेमाजी ।

---

१. सार. २. ब्रह्मवेत्ते, ब्रह्मस्वरूप जाणणारे, यथार्थवादी. ३. ऊन. ४. गुळाची लहानशी ढेप, गुळाचा गोळा. ५. जिव्हा. ६. पाहणारेपणा. ७. जीव.

अध्याय तेरावा[1] तेथें कृष्णजी । असत् याला अजी । 'क्षेत्र' म्हणेल.॥३७६॥ यापुढील तेथें दुजा श्लोक । त्या श्लोकीं उत्तमश्लोक । उघड करूनि तत्त्वावलोक । यामध्येंच याचा सांगेल. ॥ ३७७ ॥

'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत! ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम. ॥' [गीता–अध्याय १३ श्लो० २.]

एथें या श्लोकीं अनंत । म्हणे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ यांत । जें ज्ञान आहे स्फुरत । त्या ज्ञानाचें ज्ञान मत माझें. ॥ ३७८ ॥ यांत असत् क्षेत्र जड । त्यांतही ज्ञान विरळ सुघड[3] । देखे हें परम अवघड । कळस सकळा ज्ञानाचा. ॥ ३७९ ॥ याचा जो अनुभव । तें ब्रह्मविद्येचें वैभव । तें बोलिला स्वयमेव[4] । टीकेंत याच श्लोकाच्या. ॥ ३८० ॥ आतां जो क्षेत्रज्ञ । अहंता ममता जाणे अभिज्ञ[5] । त्यांत जें ज्ञान तें तों सुज्ञ । वळखती तत्काळ. ॥ ३८१ ॥ प्रस्तुतीं सत् म्हणोनी । असत् देह त्यावेगळा करूनी । क्षेत्रज्ञ हाच स्ववचनीं । जगद्गुरूनें वर्णिला. ॥ ३८२ ॥ आणि याचा अंत । अंत म्हणजे तत्त्वसिद्धांत । याचमाजी म्हणे अनंत । तो ऐसा. ॥ ३८३ ॥ मी माझें म्हणोनी । वर्ते स्वरूपज्ञानेंकरूनी । ते अहंताशाखा तीवरूनी । चैतन्यचंद्र देखावा. ॥ ३८४ ॥ मीपणापासूनि शब्द । त्यावेगळें सत् अशब्द । गुरुमुखावांचूनि कोटि अब्द[7] । धुंडितांही जे न आकळे[8]. ॥ ३८५ ॥ तें याचें तत्त्व यांत । तत्त्वदर्शी देखती संत । असत् सत् या दोहींचा अंत । याचमाजीं तो ऐसा. ॥ ३८६ ॥ असत् सत् दोहींचा विवेक । करितां तत्त्व दोहींत एक । सत् उमजे करितां व्यतिरेक । असत् पटतंतूअन्वयें. ॥ ३८७ ॥ हें तत्त्वदर्शी पाहती । म्हणोनि बोले यदुपती । कीं याची अपरोक्षानुभूती[9] । पुढें सांगणें यास्तव. ॥ ३८८ ॥ **'किं तद्ब्रह्म?'** हा प्रश्न । अष्टमीं करील अर्जुन । तेव्हां अपरोक्षज्ञान[10] । उपदेशील. ॥ ३८९ ॥ हेचि गोष्टी त्रयदशीं । 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञ'उपदेशीं । क्षेत्रज्ञ मी मज जाण ऐसी । देव वाचा बोलेल. ॥ ३९० ॥ हें तत्त्वदर्शी जाणती । एथें ऐसें म्हणे श्रीपती । प्रस्तुत युद्धीं धरावी प्रवृत्ती । नित्यानित्यविवेक[11] यास्तव. ॥ ३९१ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त

---

१. गीता–अध्याय १३ श्लोक १-७ पहा. २. शेत. ३. कुशल. ४. स्वतः. ५. मर्मज्ञ. ६. खांदी. ७. वर्षें. ८. आंवरे, समजे. ९. परमेश्वर तो मीच असा अनुभव. १०. आत्मज्ञान. ११. शाश्वत काय आणि अशाश्वत काय याविषयीं विचार.

पुण्यश्लोक । भावार्थयुक्त परिसोत. ॥ ३९२ ॥ मेले आणि जीवंत लोक । यांचा पंडित न करिती शोक । कीं नित्यानित्यविवेक । ते जाणती. ॥ ३९३ ॥ तों उपजला संदेह । कीं आत्मा नित्य उदंड देह । परी दर्शनादिसुखें स्नेह । तो शोक तदर्थ करणार. ॥ ३९४ ॥ यावरूनि विषयेंद्रियें । दुःख देती निश्चयें । सुखदुःखीं सम तो स्वयें । मुक्त होय ऐसें कथियेलें. ॥ ३९५ ॥ परी मुक्त कोणत्या ज्ञानें । मनीं इच्छितां हें अर्जुनें । पूर्वश्लोकीं चैतन्यघनें । अपरोक्षही परोक्ष उपदेशिलें. ॥ ३९६ ॥ त्यांत असत् देह अनित्य । जीव सत् तो नित्य । या दोहींचें तत्त्व सत्य । जाणती हेंही वर्णिलें. ॥ ३९७ ॥ जरी सत् असत् दोहींचें । तत्त्व एक जें साचें । तरी तें नित्य यास कैचें । नित्यत्व अर्जुना वाटलें. ॥ ३९८ ॥ कीं दोहींचें एक तत्त्व । यांत एकास अनित्यत्व । तेव्हां दुज्यासही नित्यत्व । नसो[1] ये. ॥ ३९९ ॥ एवं देह जेव्हां मारवेल । त्याचाही नाश करवेल । तेव्हां शोकाग्नि कां निवेल । पंडितांचा? ॥ ४०० ॥ तरी यांस कैसें मारावें? । आप्तवधीं कैसें भरावें? । युद्ध आतां करावें । कशास्तव? ॥ ४०१ ॥ अर्जुनमनीं हा भाव । उपजतां उमजला देव । संदेह हा स्वयमेव । निवारितो [2]दों श्लोकीं. ॥ ४०२ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति. ॥ १७ ॥

हरावा पार्थसंशय । ऐसा करी जों निश्चय । तों एक गोष्टी अव्यय । खरी देखे. ॥ ४०३ ॥ कीं दोहींचें जें एक तत्त्व । त्यास मानितो हा नित्यत्व । हें तों नव्हे मूढत्व । संशयांत या. ॥ ४०४ ॥ म्हणोनि म्हणे अर्जुनासी । कीं तें तों जाण अविनाशी । तुझ्या वरकडा संशयासी । हरूं आम्ही. ॥ ४०५ ॥ या भावें नारायण । म्हणे तें अविनाशीच जाण । भाव दाखवी सुजाण । कीं हे आम्ही निषेधूं ना. ॥ ४०६ ॥ **'अविनाशि तु तद्विद्धि'** । या चरणें हे अर्थसिद्धी । आतां संशयारूढ बुद्धी । परिहार त्याचा करीतसे. ॥ ४०७ ॥ दोहींचें एक तत्त्व । यांत एकास नित्यत्व । दुसऱ्यास कां अनित्यत्व । संदेह ऐसा ॥ ४०८ ॥ तरी सत् प्रतिबिंब चि[3]द्रूप । जैसें बिंब चि[4]त्स्वरूप । अन्योन्य हें अनुरूप । बिंब तैसें प्रतिबिंब. ॥ ४०९ ॥ याकारणें विनाशी । म्हणों नये कदापि यासी । [5]कीं विलक्षणत्वें कार्यासी । आलें बाहीं प्रतिबिंब. ॥ ४१० ॥ असत् जड नाशवंत ।

---

१. नसावें. २. श्लोक १७।१८ यांच्या द्वारा. ३. चैतन्यरूप. ४. ब्रह्मस्वरूप. ५. कारण कीं.

कीं विलक्षण कार्य निश्चित । नश्वर[1] म्हणणें उचित । कारण अविनाशी तयाचें. ॥ ४११ ॥ याकारणें जडाचें कारण । तें तूं अविनाशी जाण । हें बोलाया दुसरा चरण । आरंभी या श्लोकाचा. ॥ ४१२ ॥ [**'येन सर्वमिदं ततम्'**] ज्या वस्तूनें सर्वही हें । जड असत् व्यापिलें आहे । तें अविनाशी कीं न साहे । याचें कार्य नित्यत्व ॥ ४१३ ॥ सोनें स्वयें अविनाशी । ज्याणें व्यापिलें नगासी । नग न साहे नित्यत्वासी । यांचें[2] कार्य म्हणोनी. ॥ ४१४ ॥ एवं जड प्रपंचासी । व्यापिलें तेंचि अविनाशी । त्याचें कार्य म्हणोनि यासी । नश्वरत्व[3] हा भाव. ॥ ४१५ ॥ त्याचा करवेल नाश । देहाकारें ज्यास भास । कार्य म्हणोनि जडास । नश्वरत्व. ॥ ४१६ ॥ जें **सत्** तया कोण नाशी?[4] । कीं तें तदंश अविनाशी । उत्तरार्धें[5] **अर्जुनासी** । हे गोष्टी आतां सांगतो. ॥ ४१७ ॥ [**'विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति'**] चिदंश[6] हा नाशरहित । अव्यय[7] म्हणावा जो निश्चित । कोणी याचा घात । करावया समर्थ असेना. ॥ ४१८ ॥ एवं देह जीव दोहींचें । तत्त्व एक हें जरी साचें । देह कार्य त्या कारणाचें । हा अंश. ॥ ४१९ ॥ म्हणोनि याचा नाश । **अर्जुना**! न करवे कोणास । झणी वाटों देशील मनास । हा मारवेल म्हणोनि. ॥ ४२० ॥ आतां कार्यदेह त्यास । बोलिजे तो अगा! नाश । हें उत्तरश्लोकीं **अर्जुनास** । श्रीकृष्ण सांगे. ॥ ४२१ ॥

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत! ॥ १८ ॥

हे देह[8] अंतवंत[9] । ज्यांस तो नित्य निश्चित । असे अंतवंत देहांत । तरी अविनाशी हा जाण. ॥ ४२२ ॥ अविनाशी भाव याचा । म्हणशी कां वर्णितां साचा । तरी अगा! हा अप्रमेयाचा[10] । प्रतिबिंबांश अविनाशी. ॥ ४२३ ॥ मारवेल मारितां देह । म्हणोनि मानिसी हा मोह । तस्मात् अगा! निःसंदेह ।

१. नाशवंत. २. सोन्याचें. ३. नाश पावण्याचा धर्म. ४. कोणी नाशीत नाहीं—असा अर्थ. ५. या अव्ययाचा 'विनाश' करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं. ६. चैतन्याचा अंश. ७. जन्मक्षयातीत. ८. सूक्ष्म, स्थूल आणि कारण देह. ९. नाशिवंत, नश्वर, अंत आहे ज्यांस. १०. प्रमाणांनीं ज्यास ओळखतां येत नाहीं त्याचा, प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं ज्याचें मापन होणें अशक्य आहे असा.

युद्ध करीं तूं या सर्वांशीं. ॥ ४२४ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यश्लोक । तेच पावतील भावार्थें. ॥ ४२५ ॥ आत्मा देहविलक्षण । तो मरेना हें लक्षण । तेव्हां मारणें हाही गुण । देहविलक्षणाचा नव्हे याचा. ॥ ४२६ ॥ ऐसें जालें सिद्ध । यास्तव करावें युद्ध । तरी हे गोष्टी अप्रसिद्ध । नाना शास्त्रीं. ॥ ४२७ ॥ 'आत्मा कर्ता म्हणोनी । जैमिनी आणि गौतम मुनी । बोलती तेव्हां कां मनीं । आत्मा न मारी हें धरूं. ॥ ४२८ ॥ करी कर्ममीमांसा जैमिनी, । तर्क बोले गौतम मुनी, । ते तों म्हणती नेमुनी । कर्तृत्व आत्मयासी. ॥ ४२९ ॥ आणि आत्मयाचें नित्यपण । कृष्ण बोले आपण । तोच मरे म्हणोनि निपुण । वदे देवगुरु बृहस्पती. ॥ ४३० ॥ कृष्णवाक्य मानूं साच । तरी हीं शास्त्रें होती असाच । सत्य मानितां शास्त्रप्रपंच । उडतें वचन कृष्णाचें. ॥ ४३१ ॥ संकल्प हा अर्जुन । मनीं करी तों निर्गमानन । सुचवूनि दुर्मतखंडन । तत्काळ वदला हा श्लोक. ॥ ४३२ ॥

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते. ॥ १९ ॥

हा आत्मा मारणार । हा आत्मा मरणार । यातें ऐसें जाणणार । ते जाण नेणते दोघेही ॥ ४३३ ॥ कीं हा मारीत नाहीं । मरेल हा न घडे हेंही । म्हणती मारी मरे ते कांहीं । जाणते दोघेही न म्हणावे. ॥ ४३४ ॥ श्लोकाचा इतका अर्थ । मतें दूषावीं तीं किमर्थ? । ऐसें बोलती त्यातें समर्थ । श्रीहरीच उत्तर देतसे. ॥ ४३५ ॥ जे म्हणती साधारण । आत्मा देह त्यास मरण । देहें देहास मारण । त्यांलाच वाटे. ॥४३६॥ मरणार म्हणे जो स्वयें । मारणारही म्हणे निश्चयें । दों गोष्टींस दोघे अव्ययें । नेणते वर्णिले कां हो? ॥ ४३७ ॥ आतां देहात्मवादी । ज्यांस विश्वास नाहीं वेदीं । आत्मदेह त्या मंदीं । 'मरे मारीही' म्हणावा. ॥ ४३८ ॥ प्रमाण ज्या मतीं वेद । तथापि मानिती भेद । आत्मा अकर्ता म्हणतां खेद । ते मानिती. ॥ ४३९ ॥ त्यांच्या मतें जीव नित्य । देहावेगळा म्हणती सत्य । परी अकर्ता म्हणती असत्य ।

---

१. देहाहून भिन्न. २. अयथार्थ. ३. पसारा. ४. वेद आहेत मुख ज्याचें. ५. कुमत. ६. हा आत्मा मारणारा [आहे] असें जो जाणतो व हा आत्मा हत (मारलेला) [आहे] असें जो जाणतो, त्या दोघांस चांगलें समजत नाहीं [कारण] हा (आत्मा) मारीत नाहीं आणि मारला जात नाहीं. ७. वधिता. ८. वध्य. ९. ईश्वरानें. १०. देह हाच आत्मा असें बोलणारे.

कर्ताच म्हणती ते सर्व. ॥ ४४० ॥ एवं आत्मा मारणार । सकळ भेदवादी म्हणणार । आणि आत्मादेह मरणार । चार्वाक म्हणती. ॥ ४४१ ॥ भेदवादी पक्ष एक । आणि एक पक्ष चार्वाक । या दों गजभारांवरी हांक । गीता-श्लोकीं हरीची. ॥ ४४२ ॥ हे दोनी पक्ष नेणते । भगवद्वाणी ऐसें म्हणते । नेणते कैसे कोणते । टीकाकारीं दूषावे. ॥ ४४३ ॥ प्रकृतिपुरुषभेद । हा सांख्यशास्त्रवाद । परी तो नेदी भल्यास खेद । ज्ञानोपयोगी म्हणोनी. ॥४४४॥ प्रकृतिपुरुषां भेद । तरीच अकर्तृता वदे वेद । या भेदें साधे अभेद । हे एथें न दूषिले. ॥ ४४५ ॥ हे तों जैमिनी गौतम । जरी ऋषि दोघे उत्तम । तिहीं अगत्यास अधम । भेदपक्ष धरिला. ॥ ४४६ ॥ वेदव्यास महामुनी । त्याचा शिष्य जैमिनी । कळत गुर्वाज्ञा म्हणोनी । भेद त्याणें स्थापिला. ॥ ४४७ ॥ व्यासें केला वेदांत । ज्ञान मुख्य हा सिद्धांत । ज्ञान जालिया तयांत । आदर नसे कर्माचा. ॥ ४४८ ॥ ज्ञानाहूनिही पहिलें । काम्यकर्म अमान्य केलें । ज्ञानेंचि मोक्षफळ लिहिलें । वेदांतशास्त्रीं. ॥ ४४९ ॥ परी या कैवल्यवाटे । अधिकारी विरळा भेटे । गोड भेला त्यास वाटे । एकादा निघे या मार्गीं. ॥ ४५० ॥ मुख्य मोक्षाच्या मार्गं वाटे । आणि निघेना नैष्कर्म्यवाटे । काम्यही टाकी तो वाटे । उभयभ्रष्ट. ॥ ४५१ ॥ शुद्धाधिकारियाकारण । केलें अद्वैतनिरूपण । परंतु काम्यत्यागें साधारण । वायां जाती. ॥ ४५२ ॥ याकारणें महामुनी । स्वशिष्य ऋषि जैमिनी । त्यास सांगे नेमुनी । कीं प्रवर्तवीं कर्ममार्ग. ॥ ४५३ ॥ न धरितां आमची भीड । मोक्ष फटकाळ ऐसी बडबड । करूनि काम्यचि गोड । वाटे ऐसें बोल तूं. ॥४५४॥ त्याणें कर्ममार्ग केला । जन काम्याकारणें भुकेला । नाहींसा करूनि टाकिला । मोक्षमार्ग. ॥ ४५५ ॥ तेथें आत्मा अकर्ता । म्हणतां उडे काम्यवार्ता । ब्रह्मात्मतेचा ठसा वरता । तत्काळ पडे. ॥ ४५६ ॥ कर्तृत्वाचा विकार । मी

---

१. आत्म्यास कर्तृता देणारे. २. देह तोच आत्मा. ३. चार्वाकमतानुसारी लोक आत्मा हननक्रियाकर्म आहे असें समजतात. ४. हत्तीच्या कळपांवर. ५. सिंहाची. ६. अकर्तेपणा. ७. व्यास हा ब्रह्मसूत्रांचा कर्ता होय. यांस उत्तरमीमांसा म्हणतात. जैमिनी हा पूर्वमीमांसेचा कर्ता. यांचा समावेश षड्दर्शनांत करतात. ८. मुक्ति. ९. या ओवीच्या चतुर्थ चरणांतील 'मार्ग'शब्दाचें लिंग येथें लाविलें आहे. अर्थः—ज्या एखाद्यास तो ज्ञानमार्ग गोड आणि भला वाटे तो त्या मार्गीं जातो. १०. फलेच्छारहित कर्म. ११. जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य. १२. ब्रह्म तें मीच.

कर्ता हा अहंकार । त्याचा निषेध करितां साचार । ब्रह्मात्मबोधीं मन निघे. ॥ ४५७ ॥ म्हणोनि अहंप्रत्यय । निखिलें आत्मत्वाचा निश्चय । करितां आयता सैक्रिय । सिद्ध जाला. ॥ ४५८ ॥ हाच तार्किकांचा निश्चय । कीं आत्मस्वरूप अहंप्रत्यय । कीं त्याच्या व्यतिरेकें अद्वय । ब्रह्मचि सांपडे. ॥४५९॥ भेदवादियाचे बोल । एथें ऐसेच तितके फोलें । साधारणांस हेचि खोल । वाटती उथळ अत्यंत जे. ॥ ४६० ॥ मी म्हणतां आत्मा स्फुरे । तो तूं म्हणतां काय झुरे? । तूं म्हणतां कोठे उरे । अहंस्फुरण? ॥ ४६१ ॥ मी म्हणतां तूं नसे । तूं म्हणतां मी न गॅवसे । स्फुरणीं स्फुरण अन्य वसे । हें म्हणणेंचि मूर्खत्व. ॥ ४६२ ॥ मी म्हणे त्यास तूपण । निमिषार्धकाळीं स्फुरण । त्यास वाटे स्वाहंस्फुरण । होतेंचि तेव्हां. ॥ ४६३ ॥ अखंड आत्मप्रत्यय । अहंरूप तेथें आशय । तो न खंडे ऐसा निश्चय । मानिती आत्मा न कळतां. ॥४६४॥ अहंप्रत्यय आत्मता । त्यास वाटे आत्म कर्ता । कृष्ण म्हणे पांडुसुता । नेणते ते यास्तव. ॥ ४६५ ॥ त्यांचाच हा अन्याय । येविषयीं मानावा काय । जाणोनि अद्वैतसंप्रदाय । कोणी ऐसेंचि बोलती. ॥ ४६६ ॥ हा त्रिविध अहंकार । देह मी हा तामस विकार । इंद्रियात्मत्व हा संस्कार । राजस अहंकार बोलिला. ॥ ४६७ ॥ मी पाहतों चाखतों । आइकतों हुंगितों । मी शीतोष्णस्पर्श घेतों । हा इंद्रियाभिमानी राजस. ॥ ४६८ ॥ मी नव्हे देह इंद्रियें । यां वेगळा मी स्वयें । ऐसा तरी अहं निश्चयें । अहंकार म्हणावा सात्विक. ॥ ४६९ ॥ काढितां अहंकाराची साली । सत्ववृत्ति वाटे निघाली । ते आत्मानुभव पावली । तरी तीहूनही पलीकडे आत्मा. ॥ ४७० ॥ विरळा जाणे हे खूण । न शुद्ध आत्मा अहंस्फुरण । **'कर्मतत्व'** ग्रंथीं हें निरूपण । विशद असे. ॥ ४७१ ॥ शुद्ध आत्मा अहंस्फुरण । तेव्हां हेंचि निरहंकारपण । तरी साहंकारलक्षण । तें कैसें? ॥ ४७२ ॥ आदीं शुद्ध अहंप्रत्यय । दुजें हें स्फुरण अहंमय । **'अहं अहं'** प्रत्ययद्वय । ऐसें तुजला वाटावें. ॥ ४७३ ॥ तरी तूं निरहंकारी ज्ञानी । आतां जे साहंकार अज्ञानी । ते **'अहं अहं'** म्हणोनि दोनी । अहंस्फुरणें तों नेणती. ॥ ४७४ ॥ यालागीं

१. आत्मता, आत्मा कर्ता असा अनुभव. २. सर्व. ३. क्रियावान्. ४. व्यर्थ. ५. सांपडणें, (गवसणें=सांपडणे. गवेषण=शोध, आढळणे.) ६. तीन प्रकारचा. (राजस, तामस, आणि सात्विक.) ७. वामनपंडितकृत स्फुटकाव्यें--भाग २ प्रकरण १९ वे पहा. **'कर्मतत्व'** हे पंडिताचें स्वतंत्र काव्य आहे. ८. स्पष्ट. ९. अहंस्फुरण जर शुद्ध आत्मा. १०. 'मी मी.'

हे वेडेचार । हा नव्हे शुद्ध आत्मविचार । अहंप्रत्यय असार । टाकितां स्फुरे शुद्ध आत्मा. ॥ ४७५ ॥ असोनि वेदांतमार्गी । ऐसा भ्रम तयांलागीं । ते तों भेदवादी जगीं । अभिमानेंचि वर्तती. ॥ ४७६ ॥ एवं 'आत्मा कर्ता । तोचि मारी ऐशी वार्ता'। बोलती तयां गजांवरता । चपेटा हेरीचा हा ऐसा. ॥ ४७७ ॥ आतां आत्मा मरे । म्हणणार चार्वाक खरे । शापें बृहस्पतीची वैंवरे । जिव्हा ऐसी. ॥ ४७८ ॥ आणि दिसतें तेंचि साच । हें तों म्हणे भलताच । बृहस्पति बोले तसाच । प्रबळ करी पूर्वपक्ष. ॥ ४७९ ॥ मेळवूनि सकळ सेना । जों शत्रु युद्धास येईना । तों शत्रुशेष तुटेना । मारितांही. ॥ ४८० ॥ त्यांत भेदी आपला । मिळे जो तो त्यांस वाटे भला । आइकोनि त्याच्या बोला । आबाल येती युद्धासी. ॥ ४८१ ॥ मग ते सकळ । संहारावे खळ । तरी पृथ्वी निखिळ । निष्कंटकप्राय होणार. ॥४८२॥ तैसा बृहस्पती । प्रत्यक्षवादीं घाली मती । त्यास अनुकूळ युक्ती । लिहि तितक्याही. ॥ ४८३॥ वैदिकीं तें शास्त्र । खंडावें जें प्रत्यक्षमात्र । या भावें स्वयें पवित्र । शास्त्र अपवित्र तो मांडी ॥ ४८४ ॥ प्रत्यक्ष जें जें दिसे । तेंचि प्रमाण त्याला असे । देह उपजे नासे । हाचि आत्मा. ॥ ४८५ ॥ आत्मा देहावेगळा । तों तो दिसत नाहीं डोळां । म्हणोनि पंचभूतमेळा । हा देह आत्मा ते म्हणती. ॥ ४८६ ॥ देह जैसा पाषाण । आपणास नेणे आपण । मी देह म्हणे हा कवण । पुसतां बोलती ते ऐसें. ॥ ४८७ ॥ कीं सुपारी कात चूर्ण । यांसहित चावितां पर्ण । उपजोनि वाटे तांबडेपण । तांबूलाचें. ॥४८८॥ मिळतां शुक्रशोणित । पंचभूतीं होय भूत । होय त्यांत जाणीवकळा अद्भुत । म्हणती उत्पन्न होतसे. ॥ ४८९ ॥ तें नसतां अहंस्फुरण । देहास येतें मरण । प्रत्यक्ष एथें प्रमाण । बोलती ऐसें. ॥ ४९० ॥ म्हणोनि म्हणती जों जिवावें । ऋण करूनि घृत प्यावें । पुन्हा जन्मा कोणें यावें । देह भस्म जालिया. ॥ ४९१ ॥

---

१. व्यर्थ, फोल. २. सिहाचा; पक्षीं कृष्णाचा. ३. चार्वाक दर्शनांत आत्मा विनाशी मानला आहे:-'न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः'=स्वर्ग नाहीं, मोक्ष नाहीं, परलोकास जाणारा असा आत्मा नाहीं. ४. बोले. ५. मुलांपर्यंत, मुलांसह=सर्व. ६. शत्रुरहित. ७. जें दिसतें तेंच मात्र आहे असें ज्याचें मत. ८. पंचभूतांचा समुदाय. ९. चुना. १०. खायचें पान. ११. रेत. १२. ज्ञानकला, चैतन्य. १३. वांचावें. १४. ग्रीस देशांतील इपिक्युरियन पंथाच्या लोकाचेंही असेंच मत होतें. "Let us eat, drink, and be merry, for to-morrow we die" या वाक्यांत या पंथाचें वर्णन थोडक्यांत पूर्णत्वानें केलें आहे.

'यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः? ॥'

मत ऐसें अवलक्षण । ज्यांस प्रत्यक्ष मात्र प्रमाण । वाद त्यांशीं करणार कोण? । न मानिती प्रमाण जे वेद. ॥ ४९२ ॥ बोलोनि युक्ति विचित्रं । आपणही प्रत्यक्ष मात्र । प्रमाण धरूनि त्यांचें शास्त्र । दूषणें द्यावीं. ॥ ४९३ ॥ हा अनादि अविद्याभेद । चार्वाकांचा प्रत्यक्षवाद । कीं हा पूर्वपक्ष वेद । प्रसंगोपात्त दूषिती. ॥ ४९४ ॥ शत्रु मेलाचि असे । आणि जीवंतसा दिसे । तेव्हां सर्वज्ञ बोलती ते ऐसें । कीं हा कैसा जीवंत? ॥ ४९५ ॥ तेव्हां मरणाचीं लक्षणें । त्याचे ठायीं विचक्षणें[1] । लक्षोनि मस्तक कापणें । उचित जैसें. ॥ ४९६ ॥ तैसें जे स्थळीं हें मत । खंडिलें जाय निश्चित । तें स्थळ श्रुति करिती श्रुत । ये रीती. ॥ ४९७ ॥

'सदेव[2] सोम्येदमग्र आसीदेकमवोद्वितीयम् ।

तद्धेक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

कुतस्तु खलु सोम्येव स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत ॥'

[छां० उ० ६-२ श्लो० १-१२.]

या छांदोग्य उपनिषच्छ्रुती[3] । जगत्कारण उपपादिती[5] । चार्वाकमत खंडिती । प्रसंगीं या. ॥ ४९८ ॥ कीं हें विश्व आदीं । सद्वस्तूच[4] होतें तदीं । द्रष्टा नव्हता जदीं । जीववृंद. ॥ ४९९ ॥ सर्प दिसतो हा आदीं । रज्जूच होता तदीं । द्रष्टा नव्हता जदीं । नेणता रज्जूचा. ॥ ५०० ॥ या न्यायें या श्रुती । जगत्कारण ऐसें बोलती । कीं सद्वस्तु एकलीच होती । जे चिद्वस्तू कारण जडाचें. ॥ ५०१ ॥ सिद्धांत बोलोनि निश्चित । पूर्वपक्ष याचा विपरीत । तें तों हें चार्वाकमत । ते बोलती दूषाया. ॥ ५०२ ॥ कीं हे पंचभूतरूप[6] । जें केवळ जडस्वरूप । जड माय जडदेह बाप । जडचि अवघें.

---

१. ज्ञानी पुरुषानें. २. 'सोम्य, सत् हेच पूर्वी होतें तें एक आणि अद्वितीय.' ३. **'उपनिषद्'**–हा शब्द ब्राह्मणकालाच्या शेवटीं उत्पन्न झाला. याचा मूळचा अर्थ गुरूच्याजवळ खालीं बसणें असा आहे. पुढें शिष्य गुरूजवळ जें काय शिके त्याचा वाचक तो शब्द झाला. आणि शेवटीं त्याचा अर्थ गूढज्ञान असा झाला.' [रा० **शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत धर्ममीमांसा**–भौतिकधर्मविवेचन पृष्ठ ५४.] ४. सद्वस्तु ब्रह्म. ५. प्रतिपादितात. ६. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या भूतांचें रूप.

॥ ९०३ ॥ आतां जैसें दिसतें । ऐसेंचि सर्वदाही असतें । यास जाणतें तें उपजतें । यापासूनि चैतन्य. ॥ ९०४ ॥ जड अवघें एक आदीं । होतें चैतन्य नव्हतें तदीं । म्हणजे हें पहावें तदीं । प्रथम जडचैतन्य तदुपरी. ॥ ९०५ ॥ ऐसेंही एक बोलती । म्हणोनियां म्हणती श्रुती । दूषण याचें सूचविती । या प्रसंगीं. ॥ ९०६ ॥ श्रुति म्हणती या मिसें । कीं कोणे युक्तीनें घडे ऐसें । जडापासोनि चैतन्य कैसें । उत्पन्न होय? ॥ ९०७ ॥ कीं कार्य चैतन्य जालें । कारणत्व जडा आलें । हें विरुद्धत्व मांडलें । प्रत्यक्षासी. ॥९०८॥ कारण कार्यास वर्तवी । कीं कार्य कारणातें वागवी । प्रत्यक्ष तुमचें मत नागवी । एथें तुम्हां. ॥ ९०९ ॥ चैतन्य वर्तवी देह । हें प्रत्यक्ष निःसंदेह । जें धरूनि देहाचा स्नेह । रक्षी तयास शीतोष्णीं. ॥ ९१० ॥ कारण कार्याधीन । हें प्रत्यक्ष तुमचें अज्ञान । अलंकाराधीन कांचन[1] । म्हणतां विरुद्ध प्रत्यक्षीं. ॥ ९११ ॥ चैतन्य म्हणावें कारण । त्याआधीन देहाचे गुण । सुवर्णाआधीन भूषण । जे रीती. ॥ ९१२ ॥ कारणद्वय वर्तमान । एक **निमित्त,** दुजें **उपादान,** । निमित्त सोनार, आणि कांचन । उपादान कारण अलंकारीं. ॥ ९१३ ॥ सोडितां निमित्तकारण । कार्यास घडे वर्तन । सोनारा सोडोनि भूषण । जाय जैसें. ॥ ९१४ ॥ सोनें न सोडी भूषण । भूषण सोडीना सुवर्ण । या **उपादानकारण** । प्रत्यक्ष म्हणती. ॥ ९१५ ॥ तैसें देह आणि चैतन्य । कारण कार्य अन्योन्य । देह कारण चैतन्य अन्य । कार्य उत्पन्न त्यापासूनि. ॥ ९१६ ॥ निमित्तकारणत्व घडे । तरी कांहीं सवड सांपडे । देह उपादान तेव्हां पडे । तुमचें मत. ॥ ९१७ ॥ अलंकारें सोनें दिसे । कीं सुवर्णें अलंकार भासे । कारणेंचि कार्य गवसे । प्रत्यक्षीं. ॥ ९१८ ॥ तरी चैतन्यें दिसे देह । चैतन्यास त्याचा स्नेह । जडेंकरूनि निःसंदेह । चैतन्य न दिसे. ॥ ९१९ ॥ चैतन्य आपण आपणा । जाणोनि जाणे देहपणा । जैसे आदीं सुवर्णा । देखोनि आकार देखिजे. ॥ ९२० ॥ तरी चैतन्य कारण म्हणा । कार्य देहचि गणा । प्रत्यक्षविरुद्ध जाणा । स्वमत हें. ॥ ९२१ ॥ इत्यादि मतखंडन । वैदिकमताचें मंडन[2] । पुरे हें मुंडमुंडन[3] । आत्मा मरे तो या मतीं. ॥ ९२२ ॥ एवं हे चार्वाक एक । भेदवादी ते अनेक । दोहींस यदुकुलतिलक[4] । म्हणे कांहीं न जाणती. ॥ ९२३ ॥ म्हणोनि अगा! अर्जुना! ।

---

१. सुवर्ण. २. स्थापन. ३. वपन केलेल्या मस्तकाचें वपन. ४. यदूच्या कुळाचा टिळा. (कृष्ण.)

आत्मा मरेना मारीना, । पावोनियां समाधाना । युद्ध करीं. ॥ ९२४ ॥ खंडोनि चार्वाकादि मत । तद्विपरीत श्रुतिसंमत । स्वमत बोलेल अच्युत । या श्लोकीं. ॥ ९२५ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे. ॥२०॥

आत्मा उत्पन्न होत नाहीं । कधीं मरेल न घडे हेंही । देह उपजतां कांहीं । हा न उपजे. ॥ ९२६ ॥ देह उत्पन्न होतसे । त्या देहीं आत्मा वसे । त्या-सवें उपजला दिसे । परी न उपजे उपजोनि. ॥ ९२७ ॥ राजा म्हणती चालिला । तो तों सुखासनीं बैसला । चालोनि नाहीं घडला । चालण्याचा प्रसंग. ॥ ९२८ ॥ चालोनि चाले न कांहीं । तैसा होऊनि होत नाहीं । देहासवें अगा ! पाहीं । होऊनि होत नाहीं तो ऐसा. ॥ ९२९ ॥ एकदांच नव्हे देही । पुन्हा होऊनि होत नाहीं । प्रत्यक्षवादी मोहीं । वृथा पडे हा भाव. ॥ ९३० ॥ एक देह होतां, हा जाला । तो देह मरतां म्हणती मेला, । तरी हा पुनःपुन्हा उपजला । तरी उपजोनि उपजेना. ॥ ९३१ ॥ कीं स्वयें हा अज[1] । याला न जन्म[2] सहज । देहास जैसा उपज[3] । यास नाहीं. ॥ ९३२ ॥ मरण नाहीं यास्तव । कीं हा नित्य ज्यास्तव । म्हणती चार्वाकदानव । कीं देह मरतां, हा मरे. ॥ ९३३ ॥ देह जन्मतां नसे उपजत । देह वाढतां नसे वाढत । म्हणोनि हा शाश्वत[4] । कीं वृद्धिक्षय असेना. ॥ ९३४ ॥ आत्मा म्हणतां शाश्वत । मत जें जें भेदाश्रित । तें तें खंडिलें निश्चित । कीं भ्रांत आत्मा न कळतां. ॥९३५॥ आपण कोण न कळे ज्याला । '**भ्रांत**' म्हणती जगीं त्याला । जें मत नेणे आत्मयाला । तें भ्रांत सर्वही सर्वत्र. ॥ ९३६ ॥ आत्मा न म्हणतां शाश्वत । क्षय[5] वृद्धि तितकें नाशिवंत । म्हणोनि आत्मा अत्यंत । सूक्ष्म म्हणती सर्वही. ॥ ९३७ ॥ या गोष्टीनें सूक्ष्म थोर । जें जेव्हढें शरीर । यांत आत्मा मातो[6] हा प्रकार । सिद्ध होतो. ॥ ९३८ ॥ परंतु थोर थोर शरीरीं । भोग भोगितो कैसेपरी । पुसतां म्हणती झडकरी । पावे जेथें सुखदुःख. ॥ ९३९ ॥ कित्येकांचा पक्ष ऐसा । परी हा उडे शब्दासरिसा । सर्वांग टोंचितां कैसा । एकाच समयीं हा पावे. ॥ ९४० ॥ एकांचा पक्ष ऐसा । कीं चंदनाचा बिंदु

---

१. जन्म ज्यास नाहीं. आत्म्याला जन्म नाहीं. २. आत्मा नित्य आहे म्हणून याला जन्म नाहीं. (श्लोक १३.) ३. जन्म. ४. शश्वद्भवतीति शाश्वतः=सदासर्वदा जसा आहे तसाच असतो तो शाश्वत. ५. ज्याला क्षयवृद्धि आहे तो नश्वर अनित्य होय. ६. मावतो.

जैसा । व्यापी सर्वांग तैसा । हा व्यापक. ॥१४१॥ देहीं अणुप्रमाण वसे । परी सर्वांगही व्यापीत असे । एक बोलती ऐसें । भेदवादी. ॥ १४२ ॥ चंदनबिंदु एकत्र । व्यापी शैत्य सर्वत्र । धुतां चरण अणुमात्र । ओला कपाळीं तो नव्हे. ॥ १४३ ॥ कांटा रुपतां पायीं । जरी तो असेल हृदयीं । त्याणें दुःखी ते ठायीं । होऊं नये. ॥ १४४ ॥ चंदनाचे परी । दीपही एकत्र घरीं । प्रकाश सर्वत्र करी । व्यापी चंदनासारिखा. ॥ १४५ ॥ प्रकाशीं फुंकितां देखा । ते न हाले [1]दीपशिखा । एकदांच सुखदुःखा । सर्वांगाच्या भोगितो. ॥ १४६ ॥ अग्नि एक प्रभा दुसरी । उदक ओते प्रभेवरी । न विझे तोही विझे जरी । अंगारावरी जळ पडे. ॥ १४७ ॥ काष्ठ अत्यंत थोर । एकत्र लागला वैश्वा[2]नर । अन्यत्र ओतितां [3]नीर । अग्नि अन्यत्र न विझे. ॥ १४८ ॥ अग्निप्रभा तरी । सर्वत्र त्या काष्ठावरी । न पेटे न विझे परी । फुंकितां भिजवितां अन्यत्र. ॥ १४९ ॥ होय काष्ठाचा [4]इंगळ । व्यापी सर्वत्र [2]अनळ । फुंकितां पेटे पडतां जळ । विझे सर्वत्र तेधवां. ॥ १५० ॥ एवं जीव एकत्र । व्यापूनि भोगी सर्वत्र । ऐसें म्हणणार मतमात्र । शाश्वतपदें उडविलें. ॥ १५१ ॥ अजी! आत्मा शाश्वत । परी दुःख भोगितो निश्चित । त्यास म्हणतां उचित । कीं भोक्ता अंश प्रतिबिंब. ॥ १५२ ॥ तेव्हां देहाप्रति नवा । लहान थोर होतो म्हणावा । तरी शाश्वत कैसा गणावा । प्रतिबिंबांश हा? ॥ १५३ ॥ येविषयीं श्रीकृष्ण । म्हणे कीं तो **'पुराण'** । पुराणबिंब तेव्हां जाण । पुराण त्याचें प्रतिबिंबही. ॥१५४॥ जेव्हां जळीं दिसे । तेव्हांच प्रतिबिंब असे, । न दिसे जळीं तेव्हां वसे । बिंबींच प्रतिबिंब. ॥ १५५ ॥ बिंब पुराण पुरातन । तैसें हेंही नित्य नूतन । थोर आणि लहान । उपाधियोगें. ॥ १५६ ॥ सूक्ष्म उपाधि नसे । तरी त्याच बिंबीं हें पैसे[6] । थोर नाशतांही गवसे । त्याच बिंबीं.॥१५७॥ एवं बिंब शाश्वत । तेव्हां हेंही तेंच निश्चित । कदापि हें वेदमत । नव्हे बा[7]धित युक्तीसी. ॥ १५८ ॥ जीं धरूनि मनीं मतें । शंका मानिली पार्थें चित्तें । तीं खंडोनि अच्युतें । स्वमतें केलें समाधान. ॥ १५९ ॥ या लागीं म्हणतो पार्था । देह मारितां हा सर्वथा । न मारिला जाय कथा । अन्य मताची विरुद्ध. ॥ १६० ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें

१. दिव्याची ज्योत. २. अग्नि. ३. उदक. ४. निखारा. ५. आत्मा निरवयव आहे, तेव्हां तो पूर्वीं आज व पुढें सारखाच आहे. 'पुराण' या विशेषणानें त्याचें 'पूर्वनित्यत्व' सुचविलें. ६. असतें. ७. विरुद्ध, विरोधी.

निमित्त पुण्यश्लोक । परिसोत. ॥ ९६१ ॥ नित्य आणि अकर्ता । आत्म-याच्या या दोन्ही वार्ता । बोलिला **श्रीकृष्ण** शोकार्ता । **अर्जुनातें**. ॥ ९६२ ॥ त्यांत याचें नित्यत्व । **पार्थास** वाटे तत्त्व । परी आलें नाहीं अकर्तृत्व । प्रत्यया. ॥ ९६३ ॥ कीं हा विचारलेश । परोक्षरीती **हृषीकेश** । बोले अपरोक्ष उपदेश । अद्यापि नसे. ॥ ९६४ ॥ तो म्हणे देह इंद्रियें । आ-त्मयास नसतीं निश्चयें । परी मारीन ऐसी इच्छा स्वयें । आत्माचि धरितो. ॥ ९६५ ॥ हेंही संकल्पात्मक मन । शुद्ध आत्मा मानी **अर्जुन** । जों अपरोक्ष नाहीं ज्ञान । तों हाचि वाटे शुद्धात्मा. ॥ ९६६ ॥ हें **अर्जुनास** न कळे । अकर्ता आत्मा नाढळे । म्हणूनि हृदयीं खेळे । संदेह ऐसा. ॥ ९६७ ॥ देह इंद्रियें वेगळीं । परी म्हणे आत्मा हाचि चाळी । कर्म करीन हेही उकळी । आत्मयाची. ॥ ९६८ ॥ मी आत्मा न मारीं यांतें । परि मारवीन देहाच्या हातें । कीं शर भेदी परातें । तरी धनुर्धर मारक. ॥ ९६९ ॥ अकर्तृत्व कैंचें म्हणोनी । ऐसें **अर्जुनें** धरिलें मनीं । अंतर्यामी हें जाणोनी । बोलतो आतां हा श्लोक. ॥ ९७० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ! कं घातयति हंति कम्? ॥ २१ ॥

अगा! न कळतां आत्मता । तुज कळेना अकर्तृता । या भावें **पांडुसुता** । **कृष्ण** म्हणे. ॥ ९७१ ॥ कीं आत्मत्वाचें गुज । मी बोलिलों **अर्जुना**! तुज । तें तुवां आइकिलें सहज । तथापि अनुभवें नेणसी. ॥ ९७२ ॥ **अविनाशी अज अव्यय** । ऐसा अनुभवें ये प्रत्यय । त्यास अकर्तृत्वाचा निश्चय । अगा! बाणे. ॥ ९७३ ॥ ऐशा आत्मयातें जाणे । त्यास अकर्तृत्वही बाणे । तुजऐसे लौकिकी शाहणे । ते हें कैसें जाणती? ॥ ९७४ ॥ या भावें देव म्हणे । कीं या अजा अव्यया जाणे । अगा! त्यास तों ऐसें बाणे । कीं अकर्ता आ-पण. ॥ ९७५ ॥ जेथें नसे मारण । जेथें नसे मारवण । तेथें कोणास कोण । मारी अथवा मारवी? ॥ ९७६ ॥ मारीन मारवीन म्हणणें । अगा! हें तों मीपणें । तें तूं मानिसी आपणें । शुद्ध आत्मा म्हणोनी. ॥ ९७७ ॥ मारीन मारवीन । हे जागृति अथवा स्वप्न । सुषुप्तींत हें तुझें मन । सांग कोठे?

१. हे अर्जुना! जो पुरुष हा (आत्मा) अविनाशी, अज, नित्य आणि अव्यय [आहे असें] समजतो, तो कसा कोणाला मारील किंवा मारवील? २. रहस्य.

॥ ९७८ ॥ सुषुप्तींत जो तूं उरसी । तो कोणास रे! मारिसी । अथवा कोणास [1]मारविसी । कोण्या देहें? ॥ ९७९ ॥ सुषुप्तींत उरला अद्वय । तो [2]अज [3]अ-विनाशी [4]अव्यय । जन्म नाश अवांतर व्यय । मीतूंपणासी. ॥ ९८० ॥ आत्मा [5]सुषुप्तिगम्य । गुरुकृपेवीण अगम्य । सेविले ज्याणें चरण रम्य । तो जाणे ऐसें आपणा. ॥ ९८१ ॥ यां भावें परमपुरुष । म्हणे यातें जो पुरुष । जाणे तो आत्मा निर्विशेष । मारी मारवीही कवणासी? ॥ ९८२ ॥ यां पुढिलिया श्लोकीं । श्रीकृष्ण ऐसें बोलेल कीं । जुनीं टाकूनि वस्त्रें लोकीं । जैसीं नवीं धरिजेतीं. ॥ ९८३ ॥ तैसीं आंत्मा शरीरें । टाकूनि जीर्ण [6]कलेवरें । नवीं धरितो नाना प्रकारें । स्वयें तोचि. ॥ ९८४ ॥ एवं जीवातें पुनः पुन्हा । देह धरणें असे अर्जुना! । बोलणें असे कमलनयना । या श्लोकीं. ॥ ९८५ ॥ पूर्वश्लोकीं तरी । जो आत्मा जाणे बरवेपरी । तो कोणास मारवी मारी । बोलिला ऐसें. ॥ ९८६ ॥ आणि वर्णिलें आत्मयासी । कीं **अज अव्यय अविनाशी** । तो शरीरें धरी कैशीं । हें आतां बोलेल. ॥ ९८७ ॥ मागेंही प्रसंगोपात्त । हेंचि बोलिला अच्युत । कीं एका देहीं अवस्था बहुत । तैसे देह द्रष्टयासी. ॥ ९८८ ॥ तेंचि पुन्हा बोलतां । पुनरुक्ति दिसेल संतां । परी निमित्त आणखी आतां । बोलिजेल. ॥ ९८९ ॥ मेलियाचा शोक । न करी पंडितलोक । या प्रसंगीं उत्तमश्लोक । बोलिला [7]नित्यत्व आत्मयाचें. ॥ ९९० ॥ देहनिमित्त शोक भले । न करिती कीं सर्वत्र लागले । त्यास दृष्टांत ऐसा बोले । अवस्था जैशा देहाच्या. ॥ ९९१ ॥ कीं [8]बाल्य गेलें, । तारुण्य आलें, । तारुण्य जातां वहिलें । पातलें वृद्धत्व. ॥ ९९२ ॥ शोक याचा कां मना । म्हणूनि म्हणतां अर्जुना । संदेह जाला कीं जुना । देह होऊं लागला. ॥ ९९३ ॥ कीं प्राणी चिंतातुर । होय देखतां वृद्ध शरीर । जीर्ण आणि जर्जर । जों जों होय.

---

१. 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ (क. २-१८). २. जन्मरहित, आद्यविकारशून्य. ३. ज्याच्या सत्तेस बाध नाही तो अविनाशी. ४. कोणत्याही प्रकारे ज्याचा व्यय (क्षय) होत नाही तो. ५. सुषुप्तीत ओळखितां येण्याजोगा. ६. देह, शरीरें. ७. आत्म्याचें अमरत्व (नित्यत्व) हा विषय प्राचीन आणि अर्वाचीन पंडितांस सारखाच प्रिय, आदरणीय आणि चिंतनीय आहे. '**प्लेटोकृत फीडो** अथवा **आत्म्याचें अमरत्व**' हें पुस्तक '**भाषांतर**' नामक मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झालें आहे तें अवश्य पहावें म्हणजे प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञांचे विचार कळून येतील. ८. बाळपण.

॥ ९९४ ॥ या दृष्टांतें जेव्हां शोक । हा परिहारी **उत्तमश्लोक** । तेव्हां शोक त्यागीं हा विवेक । न दिसे बरा. ॥ ९९५ ॥ पुढें आणखी प्रसंग । बोलों लागला **श्रीरंग** । हे शंका अंतरंग । धरूनि राहिली **पार्थाचें**. ॥ ९९६ ॥ लागलें शस्त्रक्षेत । औषध लाविलें न शोधित । किल्मिष राहिलें त्यांत । तें क्षत काळें फुटे पुन्हा. ॥ ९९७ ॥ **'मात्रास्पर्शास्तु'** हा श्लोक । मागें बोलिला **उत्तमश्लोक** । कीं मृतजनदर्शनादिशोक । प्रबळ देखिला. ॥ ९९८ ॥ याकरितां हरी । ते शंका एथें हरी । कीं जुना देह गेला जरी । देही नवा देह धरितो. ॥ ९९९ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही.॥२२॥

अविनाशी अव्यय अज । पूर्वश्लोकीं आत्मा तुज । सांगितला याचें गुज । कीं जडदेहविलक्षण. ॥ ६०० ॥ जड देह हा विनाशी । तद्विपरीत हा अविनाशी । देह उपजे या आत्मयासी । **अज** म्हणावें यास्तव. ॥ ६०१ ॥ देहास अवांतर व्यय । क्षीण रोड होतां निश्चय । अविनाशी होऊनि अव्यय । हा आत्मा. ॥ ६०२ ॥ ऐसा आत्मा स्वलक्षण । देह धरी विलक्षण । टाकी, होतां काळें क्षीण, । धरी आणखी नवा देह. ॥ ६०३ ॥ थोडिया वयाचा देह । तोही जीर्ण निःसंदेह । लोक मूढ धरिती स्नेह । तत्त्व न कळे. ॥६०४॥ कणसाची नव्हाळी । परी मूषक लागला मुळीं । दाणा न येतां ते काळीं । वाळोनि जाय. ॥६०५॥ ज्यास आला काळ । तो देह होय फटकाळ । ज्यास डसला महाव्याळ । तोचि जीर्ण. ॥ ६०६ ॥ अंगास स्पर्शमात्र । होतां जुनें होय वस्त्र । मीपणा स्पर्शलें गात्र । दिवसेंदिवस तें जीर्ण. ॥६०७॥ वस्त्र टाकूनि जीर्ण । नवें घेणें हाचि गुण । तें धोंगडें तरी निपुण । नवेंचि धरिती. ॥ ६०८ ॥ त्याकारणें जो रडे । दाटूनि दुःखार्णवीं बुडे । विवेकी यास न घडे । करणें शोक. ॥ ६०९ ॥ इत्यादि भाव पोटीं । धरूनि

---

१. अंतःकरण. २. घाय. ३. अध्याय २ श्लो० १४ पहा. ४. मेलेल्या लोकांच्या भेटीचा इ०. ५. परिहारी. ६. [एखादा] पुरुष ज्याप्रमाणें जीर्ण वस्त्रें टाकून अन्य नूतन [वस्त्रें] घेतो, त्याप्रमाणे देही (आत्मा) जीर्ण शरीरांचा त्याग करून अन्य नूतन शरीरांच्याप्रत जातो. ७. जडदेहाहून भिन्न. ८. जुना, फाटका. ९. टवटवीतपणा. १०. उंदीर. ११. मृत्यु. १२. निरुपयोगी, जुना, व्यर्थ. 'फटकाळ' हा शब्द या ग्रंथांत अनेकवार आला आहे. १३. मोठा सर्प, मृत्यु. १४. जाडेभरडे.

म्हणे, 'अगा! किरीटी[1]! । टाकूनि जीर्णदेह कोटी । नवे धरी हा आत्मा. ॥ ६१० ॥ जैसीं वस्त्रें जुनीं । लेणार नर टाकूनी । नवी धरी त्रिभुवनीं । देह तैसे हा धरी. ॥६११॥ कीं शरीरें जुनीं । हा आत्मा त्यजूनी । नवीं धरी म्हणोनि'। देही शरीरधारी[2] हा आत्मा.' ॥ ६१२ ॥ पुढल्या श्लोकीं श्रीपती । अविनाशित्व मागुती । बोलेल परी पुनरुक्ती । न म्हणती संत. ॥ ६१३ ॥ शंकानुरूप उत्तर । देतो अनादि चतुर । आत्मा नित्य, अनित्य शरीर । प्रसंगें पुनः पुन्हा बोलतो. ॥ ६१४ ॥ नित्यानित्यअभ्यास । घडवी श्रोतयांस । पुनरुक्तीचाही भास । दिसों नेदी. ॥ ६१५ ॥ जैसीं वस्त्रें जुनीं । पुरुष देतो टाकुनी । नवीं वस्त्रें घेउनी । वर्ततो. ॥६१६॥ तैशीं शरीरें जुनीं । हा आत्मा टाकुनी । नव्या देहातें पावोनी । वर्ततो. ।. ६१७ ॥ हें आइके अर्जुन । तों साशंक जालें मन, । कीं देह जरी वस्त्रासमान । आत्मयाला. ॥ ६१८ ॥ तरी वस्त्रें जीर्ण टाकितां । नवीं वस्त्रें धरितां । नाश नव्हे नाशवंता । देहाही. ॥ ६१९ ॥ पाहतां वस्त्राकडे । अविनाशित्व देहा घडे । अमरत्वाचा ठसा पडे । देवां जैसा. ॥ ६२० ॥ लोक मरती जाती । अमर कौतुकें पाहती । तेही मृत्यूच्या हातीं । सांपडती काळेंकरूनी. ॥ ६२१ ॥ तथापि त्यांस अमर। म्हणती वेद ऋषीश्वर । तैसा देह टाकितां अंबर[3] । अमर दिसे. ॥ ६२२ ॥ तैसीं टाकी शरीरें । नवीं धरी जेंवी अंबरें । स्वयें न नासे त्या नैश्वरें[4] । हा अविनाशी यास्तव. ॥ ६२३ ॥ आणि बोलिलाही कृष्ण । कीं नवीं धरी टाकूनि जीर्ण । तरी स्वभावें टाकितांच मरण । नसे या आत्मया. ॥ ६२४ ॥ परी शरीरावरील वस्त्रें । तोडूं जातां महाशस्त्रें । छेदिलीं जातील गात्रें[5] । वस्त्रें छेदितां. ॥ ६२५ ॥ अंगावरील अंबर[6] । जेव्हां जाळील वैश्वानर[7]। जळेल तेव्हां शरीर । वस्त्र जळतां. ॥ ६२६ ॥ अंगावरील अंबर । ओलें करील जेव्हां नीर[8] । ओलें होईल शरीर । तें वस्त्र भिजतां. ॥ ६२७ ॥ देहीं ओल्या अंबरा । वाळवील जेव्हां वारा । वाळवील तेव्हां शरीरा । वाळवितां वस्त्र. ॥ ६२८ ॥ तैसा शस्त्रें छेदितां । देह अग्नीनें जाळितां । देह उदकींही भिजतां । आत्मा तुटे जळें भिजेचि. ॥ ६२९ ॥ एवं अमरां अमरपण । तैसा जीव अविनाशलक्षण । तो कौरववधार्थ कमलेक्षण[9] । मज ऐसा चाळवितो. ॥६३०॥ हा समजोनि भाव । हें नाश निषेधाया देव । बोलतो देवाधिदेव । हा श्लोक.॥६३१॥

---

१. हे अर्जुना! २. देह धारण करणारा. ३. वस्त्र. ४. नाशवंत. ५. अवयव. ६. वस्त्र. ७. अग्नि. ८. पाणी. ९. कृष्ण.

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः. ॥ २३ ॥

शस्त्रें न तोडिती यातें[1] । न जाळी अग्नि[2] आत्मयातें । न जळ[3] भिजवी अव्ययातें । वारा न शोषी. ॥ ६३२ ॥ आइकोनि हेंही वचन । चित्त न पावे समाधान । पुढील श्लोक यदुनंदन । बोलतो यालागीं. ॥ ६३३ ॥ अर्जुन म्हणे मनीं । देह शस्त्रादिकेंकरूनी । नासे छेदादि पावोनी । आत्मा न नासे तो कां? ॥ ६३४ ॥ हा समजोनि भाव । अविनाशित्वीं देव । निमित्तें सांगे देवाधिदेव । दीड श्लोकें. ॥ ६३५ ॥ दुसरिया श्लोकींचें उत्तरार्ध । त्यांत म्हणेल आत्मा शुद्ध । कळल्यावीण मन अशुद्ध । शोक करी. ॥ ६३६ ॥ तो आत्मा कळे । तेव्हां चित्त वळे । पुरती सकळ सोहळे । म्हणूनि बोलेल या श्लोकीं. ॥ ६३७ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः. ॥ २४ ॥

छेदावया जाळावया । भिजवावया शोषावया । योग्य नव्हे त्या आत्मया । अनित्यसम पाहशी त्या नित्यासी. ॥ ६३८ ॥ अरे! रत्नें[4] नव । परी हिऱ्याची शक्ति अभिनव[5] । त्याचें अभंगत्ववैभव[6] । इतरां नये. ॥ ६३९ ॥ घणें फुटे मोतीं । तैसीच हिरियाची ज्योती[7] । तरी हाही फुटेल ऐसी भ्रांती । देहसम आत्मा पाहणें. ॥ ६४० ॥ अगा! देह स्वयें अनित्य । तरी वस्त्रनाशें नाश सत्य, । आत्मा तैसा हा नव्हे नित्य । नाशशंका अयोग्य. ॥ ६४१ ॥ नित्य म्हणतां आत्मया । हेही गोष्टी गेली वांया । दृष्टांताविण धनंजया । न वाटे साच. ॥ ६४२ ॥ म्हणूनि म्हणे अच्युत । कीं आत्मा सर्वगत[8] । कीं सर्वगत आकाश निश्चित । अविनाशी. ॥ ६४३ ॥ वस्त्रनाशें नाश । देहास साधे सावकाश । परी देहांतील आकाश । सर्वगतत्वें[9] नासेना. ॥ ६४४ ॥

१. शस्त्रें आत्म्याचा छेद करूं शकत नाहीत. २. अग्नि आत्म्याचें भस्म करण्यास असमर्थ आहे. ३. निरवयव आत्म्याला उदक स्पर्श करूं शकत नाहीं. ४. रत्नें नऊ आहेत. 'मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ । पद्मरागो मरकतं नीलश्चेति यथाक्रमम् ॥' माणिक्य, मौक्तिक, प्रवाल, मरकत, पुष्कराज, वज्र, नील, गोमेद, वैडूर्य. (भागवत.) २–मुक्त, हिरण्य, वैडूर्य, पद्मराग, पुष्कराज, गोमेद, गारुत्मक, प्रवाल, नील. (धर्मसिंधु.) ५. अपूर्व. ६. न फुटण्याचें ऐश्वर्य. ७. पाणी, तेज. ८. सर्वव्यापी. ९. सर्वव्यापीपणानें.

ऐशा त्याही नभास[1] । जो व्यापूनि असे निराभास[2] । तो आत्मा रज्जूसर्पाभास[3] । अवकाश[4] हा. ॥ ६४५ ॥ देहासवें गगन[5] । हें न नासे, देखे जन । देहनाशीं नासतां वसन[6] । तरी कां नासे आत्मा सर्वगत ?॥ ६४६ ॥ 'सर्वगत' म्हणतां अर्जुन । समजे, निःशंक होय मन, । कीं सर्वनाशीं गगन । सर्वगत हें न नासे. ॥ ६४७ ॥ परी अनुभवी हा दृष्टांत । न सोशिती[7] कीं सर्वगत । आकाश सर्वत्र परी निश्चित । सर्व नव्हे आकाश. ॥६४८॥ म्हणूनि सर्वगतशब्दापुढें[8] । स्थाणुपद घातलें गाढें[9] । कीं भक्त अनुभवी तेचि गूढें । हीं माझीं समजती. ॥६४९॥ स्थाणु म्हणजे वृक्ष । तो पुरुषाकार प्रत्यक्ष । भासे दृष्टीस अपरोक्ष[10] । असोनि परोक्ष वृक्ष होय. ॥ ६५० ॥ पुरुषाचे सर्व अवयव. । दिसती दृष्टी अभिनव । सर्वगत त्यांत तो स्वयमेव । असे स्थाणु. ॥ ६५१ ॥ सर्वगत स्थाणु[11] निश्चित । हा जैसा दृष्टांत । आत्मा तैसा सर्वगत । दार्ष्टांतिकीं[12]. ॥६५२॥ दृष्टांतेंचि निगम[13] । तत्त्व बोलती दुर्गम[14] । 'द्वा सुपर्णा[15]' श्रुति विहंगम[16] । उगेंचि म्हणे दोनी. ॥ ६५३ ॥ दोनी सुपर्ण[17] जीवेश्वर[18] । अनुभवी बोलती चतुर । पिप्पल[19] भक्षी गगनचर । एक एक म्हणे न भक्षीं. ॥ ६५४ ॥ पिप्पलवृक्ष जग । जीवेश्वर दोघे विहंग । दृष्टांतशब्दीं प्रयोग । न बोलतां दार्ष्टांतिक. ॥ ६५५ ॥ सर्वगत **स्थाणु** हरी । एथें बोले यापरी । अर्थरचना दुसरी । ते अचल पदें निरसितो. ॥ ६५६ ॥ **स्थाणु**शब्दें अचलत्व । अचलशब्देंही निश्चलत्व । दोहीं पदीं नसे चंचलत्व । अर्थ हाचि. ॥६५७॥ तरी अचलशब्दें अचंचल । स्थाणुशब्दें निखळ । अधिष्ठान जें केवळ । विश्वविवर्ती[20] सर्वगत. ॥ ६५८ ॥

१. आकाशास. २. भासत नाही असा. ३. दोरीवर सर्पाचा भास झाल्यासारिखा. ४. अंतर. ५. आकाश. ६. वस्त्र. ७. कबूल करीत नाहीत. ८. स्थाणु=वृक्षाचें कांडें. स्थाणु हा शब्द. ९. कठिण. १०. परोक्ष अप्रत्यक्ष, परोक्ष नव्हे तें अपरोक्ष. प्राकृतांत बहुतकरून याचा उलट अर्थ घेतात. ११. आत्मा स्थाणु आहे=आत्मा अविकार्य आणि रूपांतरापत्तिशून्य आहे. १२. ज्याविषयीं दृष्टांत दिला आहे तो. १३. वेद, उपनिषद्ग्रंथ. १४. समजण्यास कठिण. १५. 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति ॥' [मुं. उ. ३।१।१.] दोन पक्षी जोडीनें मित्र. (ते) एकाच वृक्षावर गोडीनें वास करतात. त्यांतील एक कर्मापासून उत्पन्न होणारें जें गोड फळ तें खातो, दुसरा कांहींएक न खातां उगीच पाहत बसतो. यांतील एक जीव आणि ब्रह्म होय. या उपनिषद्वचनाचा अर्थ पंडितांनीं दिला आहे. [यथार्थदीपिका—अध्याय १५ ओंवी १०७२-१०९६.] १६. पक्षी. १७. पक्षी. १८. जीव आणि ईश्वर. १९. पिंपळाचें फळ. २०. विश्वाच्या भोंवऱ्यांत.

उपपादितां अविनाशित्व । हेतु तेथें अचलत्व । कीं जें चळे नश्वरत्व । घडे त्यासी. ॥ ६५९ ॥ म्हणूनि आत्मा अचल । जो अविनाशी केवळ । तो स्थाणु अधिष्ठान निष्कल । विवर्तरूप पुरुषाचें. ॥ ६६० ॥ आतां अचळ पाषाणही । त्यास अविनाशित्व न घडे कांहीं । तरी पाषाणादिकां नाहीं । शाश्वतत्व. ॥ ६६१ ॥ शाश्वतत्व असे याला । याकारणें आत्मयाला । सनातन म्हणे जयाला । प्रकारांतरत्व न घडे. ॥ ६६२ ॥ अविनाशित्वीं हेतु । आणीकही आइक तूं । म्हणोनि बोले भवसिंधुसेतु । हा श्लोक. ॥ ६६३ ॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि. ॥ २५ ॥

अर्जुना! व्यक्ति वर्णे ज्याला । नाश म्हणवेल गा! तयाला । व्यक्ति म्हणजे मूर्ति याला । नसे आत्मा अव्यक्त. ॥ ६६४ ॥ व्यक्ति नाहीं जरी । चिंतावा हा कवणेपरी? । **अर्जुना!** ऐसें म्हणसी तरी । आत्मा हा अचिंत्य. ॥ ६६५ ॥ ज्या सत्तेनें सचेतन । होऊनि मन करी चिंतन । त्यास तें मन अचेतन । चिंतील काय? ॥ ६६६ ॥ अरे! जया नेत्रांकरितां । उपनेत्रांस येतें पाहतां । तीं उपनेत्रें आतां । कैशीं देखती नेत्रांतें? ॥ ६६७ ॥ रज्जूवरील सर्पाकृति । हे तों दृष्टीमधील कांहीं भ्रांति । ते भ्रांति त्या रज्जूप्रति । काय पाहे? ॥ ६६८ ॥ रज्जूस दृष्टि स्पर्शली । आहेच तेव्हां भ्रांति गेली । तैशी चिच्छक्ति लागली । आहेच आत्मवस्तूतें. ॥ ६६९ ॥ आकाराचें चिंतन । राहतां आत्माकार मन । ते उन्मनी तें उन्मन । जाणवेल परी चिंतवेना. ॥ ६७० ॥ आकार कल्पी मन । त्यास म्हणिजे 'चिंतन,' । ज्या शरीराचें केलें दहन । तेंही मन अगा! कल्पीतसे. ॥ ६७१ ॥ परि ज्या सत्तेनें कल्पना । ते सत्ता तों चिंतवेना । उपनेत्रांस पाहवेना । नयनयुग्म जैसें. ॥ ६७२ ॥ म्हणूनि म्हणावा अविकार्य । कीं हें कारण यास कार्य । न करवे म्हणूनि आर्य । तिहीं आत्मा ऐसा बोलिजेतो. ॥ ६७३ ॥ संतीं ऐसा बोलिजेतो । तुज जो ठाउका नाहीं तो । त्या कारणास्तव आम्ही सांगतों । कीं या आत्मयातें तूं जाण. ॥ ६७४ ॥ आतां बहु बोलोनि काय । **अर्जुना!** संतां शरण जाय । अनन्यभावें त्यांचे पाय । धरूनि आत्मा तूं जाण. ॥ ६७५ ॥ देव या भावें बोलतो । कीं आत्मा

---

१. कलारहित. २. संसारसमुद्राचा सेतु. (श्रीकृष्ण.) ३. मूर्ति. ४. रंग. ५. चिंतवेना असा. ६. ज्ञानशक्ति. ७. आत्माकार मन होणें. ८. दोन्ही डोळे. ९. विकाररहित.

ऐसा बोलिजेतो । तूं जाणोनि आत्मा तो । होसी शोकावेगळा. ॥ ६७६ ॥ जाणें आत्मा अविनाशी । अगा ! शोकास तोचि नाशी । **नारद सनत्कुमार** दोघांसी । **साम**वेदीं ऐसें बोलणें. ॥ ६७७ ॥ वेंद स्वयें अनादि । परी होणार तें वेदीं । असे आतां या संवादीं । चित्त दीजे. ॥ ६७८ ॥

'[१]शोकस्य पारं तारयतु ।' [छां. उ. ७।२६।२.]

शोकसागराच्या पैलपारीं । मी पावें ऐसें तारीं । **सनत्कुमारा**तें यापरी । **नारद** म्हणे. ॥ ६७९ ॥ **ब्रह्म**याचा मानस । पुत्र **सनत्कुमार** त्यास । प्रश्न करी ऐसा सुरस । **ब्रह्म**सुत तोही **नारद**. ॥ ६८० ॥ ऐसें पुसे जों **नारद** । तों [२]ब्रह्मविद्याविशारद । **सनत्कुमार** वरद । गुरुवर्य उत्तर देतसे. ॥ ६८१ ॥

'[३]सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् ।' [छां. उ. ७।२४।१.]

म्हणे **सनत्कुमार** । जरी शोक तरोनि पैल पार । पावणें तरी करीं विचार । सुख जाणावयाचा. ॥ ६८२ ॥

'सुखं भगवतो विजिज्ञासे ।'

नारद म्हणे तूं भगवंत । तुजपासूनीच मी निश्चिंत । सुख जाणेन म्हणतों अत्यंत । कृपा करीं गुरुवर्या ! ॥ ६८३ ॥

'[४]यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखम् ।' [छां. उ. ७।२४।१]

सनत्कुमार म्हणे अंत । ज्यास नाहीं तो अनंत । त्यास 'भूमा' म्हणती संत । जो 'भूमा' तें सुख. ॥ ६८४ ॥ ज्यास देशें काळें अंत । तें प्राकृत नाशवंत । तें अल्प त्यास म्हणती संत । कीं त्या जडीं सुख नाहीं. ॥ ६८५ ॥ तरी तो 'भूमा' जो अनंत । तो तूंचि सांगसी भगवंत । म्हणोनि **नार**द अत्यंत । शरण आला. ॥ ६८६ ॥ तेव्हां जो 'अनंत भूमा' । तो त्या **नार**दाचा निजात्मा । गुरुमुखें जाणोनि स्वमहिमा । तरला शोकसागर. ॥ ६८७ ॥ या भावें म्हणे **श्रीहरी** । कीं सर्वगत शाश्वत यापरी । बोलिजेतो आत्मा तरी । तो तूं जाण. ॥ ६८८ ॥ आणि शोकाचा सागर । हा तूं तर सत्वर । कीं योग्य अधिकारी [५]नरवर । आहेस तूं. ॥ ६८९ ॥ धरूनि ऐसा भाव मनीं । म्हणे या आत्मयातें जाणोनी । शोकयोग्य न होसी म्हणोनी । जाणा-

---

१. भगवान्, शोकाच्या पार मला न्यावें. २. ब्रह्मज्ञानांत व्युत्पन्न. ३. सुख जें तेंच जाणण्याची इच्छा करावी. ४. जो भूमा तेंच सुख; अल्पाच्या ठायीं सुख नाहीं. भूमा तेंच सुख. ५. पुरुषश्रेष्ठ.

यास तूं योग्य. ॥ ६९० ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यश्लोक । पाहोत ऐसें. ॥ ६९१ ॥ कीं अविनाशीसा कळला । अर्जुन कांहींएकसा [1]वळला । परी मागुतीं [2]खवळला । मनोभाव. ॥ ६९२ ॥ कीं हा आत्मा जरी नित्य । तरी देह [3]लागले ते अनित्य । देह उपजे मरे सत्य । उपजे मरे हाही त्यांसवें. ॥ ६९३ ॥ अर्जुना! याही भावें व्यर्थ । शोक तुझा ऐसें समर्थ । बोलों पाहतो अर्थ । या दों श्लोकीं. ॥ ६९४ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो! नैवं शोचितुमर्हसि. ॥ २६ ॥

'अथ' म्हणजे यानंतरें । [2]आत्मनित्यत्व वदलों खरें । तें आइकोनिही बरें । शोकचि करिसी. ॥ ६९५ ॥ अगा! देह उपजतां तो उपजला । पुनः पुन्हा तो मरतां मेला । आत्मा ऐसा जरी मानिला । तरी न शोकायोग्य तूं. ॥६९६॥ कीं हें जरी चुकेसें असे । करी यत्न कांहीं जरी दिसे । वृथा मन शोकीं बुडतसे । बोलेल हें या दुज्या श्लोकीं. ॥ ६९७ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि. ॥ २७ ॥

अगा! जो उपजला । एक [3]अढळपद असे त्याला । मृत्यु म्हणावें ज्याला । कीं मृत्यु न टळे कदापि. ॥ ६९८ ॥ आणि जो मेलाच पाहीं । अढळपद काय त्यासही नाहीं । कीं तो देह न घे कांहीं । न उपजे पुन्हा हें घडेना. ॥ ६९९ ॥ आतां म्हणसी ज्ञान जालें । त्याचें हें शरीर उपजलें । आणि तें दिसतेंही मेलें । तरी काय जन्म त्यालाही? ॥ ७०० ॥ तरी हें अज्ञानियास । दोन्ही नसती ज्ञानियास । दोन्ही मिथ्या जयास । जन्ममरण त्यास कैंचें? ॥७०१॥ म्हणूनि तूतें घडिघडी । गुह्य गोष्टी ही बोलतों उघडी । कीं आत्मा जाणोनि हे तोडीं । बेडी जन्ममरणाची. ॥७०२॥ आत्मा कळला अर्जुना! । ज्यास तो दोन्ही जाणेना । देह मरतां मेलों म्हणेना । जन्म कैंचा पुन्हा त्यास? ॥७०३॥ उपजलों उपजतां देह । हा ज्ञान नसतां जो मोह । तो स्वप्नदेहसंदेह । या जागृतीस न करी. ॥ ७०४ ॥ लटकें जालें उपजणें । नुपजे त्यास कैंचें मरणें । न मरे त्यास जन्म घेणें । घडे केंवी? ॥ ७०५ ॥ ऐसें जों कळेना । तों

---

१. उचंबळला. २. आत्म्याचा शाश्वतपणा. ३. ध्रुवपद.

दोन्ही अढळ अर्जुना! । मी उपजलों वाटे मना । त्यास मरेन हें वाटेच. ॥७०६॥ यालागीं जो उपजला । अढळ मृत्यु आहे त्याला । जो आत्मा न कळतां मेला । अढळ त्याला गर्भवास. ॥७०७॥ हे ज्ञानाज्ञानप्रसंग । असोत या भावें श्रीरंग । म्हणे प्रस्तुत तुझें अंतरंग । दुःखी मरणाकारणें. ॥ ७०८ ॥ तरी उपजे त्यास मरणें । मेलियास पुन्हा जन्म घेणें । हें अढळ अपरिहारपणें । परिहार याला असेना. ॥ ७०९ ॥ ज्यास नाहींच परिहार । त्याचा शोक वेडेचार । म्हणूनि म्हणतों वारंवार । शोक कराया न योग्य तूं. ॥ ७१० ॥ आतां यापुढे श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । याचे निमित्त पुण्यश्लोक । पाहोत वि[1]शद अर्थाशीं. ॥ ७११ ॥ जन्ममृत्यूस परिहार । नसे हा कळला विचार । तरी शोकाचा एक प्रकार । उरला वाटे. ॥ ७१२ ॥ कीं बळवंत अर्थ कांहीं । नेनो जरी परिहार नाहीं । तथापि संताप देहीं । उपजेच. ॥ ७१३ ॥ तैसा बळवंत काळ । देहे[2]मूषका तो गिळी व्याळ । तथापि खेद तो होतो विशाळ । अर्जुन म्हणे. ॥ ७१४ ॥ हा मनाचा भाव । जाणोनि देवाधिदेव । या शोकपरिहारी वासुदेव । बोलतसे हा श्लोक. ॥ ७१५ ॥

[3]अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत! ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना? ॥ २८ ॥

आपला [4]अर्थ जातां मना । शोक वाटो ये अर्जुना । [5]परावा ने आपल्या धना । धनंजया! त्याचा कां शोक? ॥ ७१६ ॥ देखिलीं राजयाचीं धनें । त्याचा लोभ धरिला मनें । त्याचीं तो नेतां नयनें । सजल होती कोणाची? ॥ ७१७ ॥ अरे! ही सकल भूतें । पंचभूतांश निश्चितें । तीं अहंकाराचीं त्यांतें । उत्पन्न करी [6]महत्तत्व. ॥ ७१८ ॥ त्या महत्तत्वाची उत्पत्ति । ज्यापासूनि ते [7]मूळप्रकृति । ते [8]अव्यक्त की नसे [9]व्यक्ती । तिये मूळप्रकृतीला? ॥ ७१९ ॥ तें अव्यक्त ज्यांचा [10]आदि । तीं हीं कार्यें तें कारण अनादि । त्या अव्यक्ती [11]मांदी । या तत्त्वांची लय पावे. ॥ ७२० ॥ अव्यक्ततत्त्व [12]अनल । महत्तत्त्वादि त्याची ज्वाळ । ज्वाळ अग्नींत मिळतां लोळ । कोण करी जीवाचा? ॥ ७२१ ॥ अगा! अव्यक्ततत्त्व जळ । कालवायूचे हे [13]कल्लोळ ।

---

१. स्पष्ट. २. देहरूप उदराला. ३. हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना! ह्या शरीराचा आरंभ अप्रकट आहे, ह्यांची मध्यमस्थिति प्रकट आहे, आणि अंत अप्रकट आहे; तेव्हां त्याजविषयीं विलाप का करावा? ४. द्रव्य. ५. परकीय पुरुष. ६. मूळमाया, तीन गुणांची साम्यावस्था. ७. मूळमाया. ८. मूर्ति नाहीं जिला. ९. प्रकटपणा. १०. आरंभ. ११. समूह. १२. अग्नि. १३. लाटा.

जळीं मिळतां कल्लोळ लोळ । कोण करी जीवाचा? ॥ ७२२ ॥ सकळ तत्त्वांचाही लय । ज्यास म्हणिजे '**महाप्रलय**' । त्याचा वृथा खेद हा निश्चय । लय होतां पंचभूतमात्रांचा. ॥ ७२३ ॥ मरणास '**पंचत्व**' म्हणती । कीं पंचभूतांश पंचभूतीं । देह नासतां, जाऊनि मिळती । इतर असती सर्व तत्त्वें. ॥ ७२४ ॥ मन बुद्धि इंद्रिय । शब्दादि तन्मात्रा ते विषय । प्रतिदेहीं तेचि हा निश्चय । नाश पंचभूतमात्रांचा. ॥ ७२५ ॥ एवं **अव्यक्तीं** सकळ लय । मरण नव्हे तो तों प्रलय । मरण तो पंचभूतीं भूतलय । होतां जाय काय आपलें? ॥ ७२६ ॥ जे जयाचें वित्त । तो तें नेणार निश्चित । शोकसंयुक्त निजचित्त । कां करावें? ॥ ७२७ ॥ आपलेंसें परधना । मानूनि गोंवूनि मना । ज्याचें तो नेतां अर्जुना! । शाहणे काय शोक करिती? ॥ ७२८ ॥ देखोनि धन आरसीचे । झुरे आणि निजधन साचें । जें प्रकाशक मानसाचें । तें न पाहे. ॥ ७२९ ॥ तो काय **पार्था**! शाहणा । अरे! तो पंडितांचा राणा । जो पाहे निजधन आपणा । शाहणा तो एक. ॥ ७३० ॥ जें धन सोडितां सुटेना । जें निजधन तोडितां तुटेना । जे निजधन फोडितां फुटेना । अरे! अनुभवाचें तें धन. ॥ ७३१ ॥ या भावें उत्तमश्लोक । बोले यापुढें श्लोक । जेथें आश्चर्यावलोक । आत्मसुखाचा. ॥ ७३२ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्. ॥ २९ ॥

अरे! आत्मा आपला । आश्चर्य काय पाहतां याला । तथापि धन्य तो आत्मयाला । पाहे जाणों आश्चर्य. ॥ ७३३ ॥ अनादि ज्याचा स्नेह । त्यास म्हणत होता देह । तो सर्वदा असे विदेह । आश्चर्य हें. ॥ ७३४ ॥ एक देहच आपण । मानीं धरूनि मीपण । त्यास सर्वत्र देखे निपुण । आश्चर्य हें. ॥ ७३५ ॥ सर्वीं असोनि तोचि सर्व । नसोनि दावी अपूर्व । जग होऊनि यथापूर्व । आश्चर्य हें. ॥ ७३६ ॥ इत्यादि आश्चर्य कोटी । ज्याच्या श्रवणें वाटती पोटीं । ब्रह्मपद लाळ घोंटी । ज्याच्या सुखाच्या. ॥ ७३७ ॥ जें चित्त

१. मनाचे. २. आत्म्याला. ३. ही 'शाहणा' शब्दाची व्याख्या आहे. ४. कोणी हा (आत्मा) आश्चर्याने पहातो, दुसरा कोणी ह्या [आत्म्या]विषयी तसेच आश्चर्याने बोलतो, कोणी ह्या [आत्म्या]विषयी आश्चर्याने श्रवण करतो, तथापि श्रवण करूनही कोणी ह्या [आत्म्याला] जाणत नाही. ५. आदिरहित. ६. देहरहित.

त्यास पाहे । चिन्मय[1] जगन्मय[2] होऊनि राहे । त्यास त्याचें वाटताहे । आश्चर्य तरी आश्चर्य काय? ॥ ७३८ ॥ इत्यादि आश्चर्य तेंचि असे । नवें नाहीं कीं आश्चर्य दिसे । तथापि आश्चर्यचि भासे । पाहें आश्चर्यासारिखा. ॥७३९॥ त्याच्या आत्मयास गुरुवर्य । शिष्यास सांगे आचार्य । आश्चर्यासारिखेंचि आश्चर्य । तोही बोलतो. ॥ ७४० ॥ शिष्य गुरूतें म्हणे । कीं मी स्वामी आत्मा नेणें । नेणें म्हणूनि ऐसें जाणे । मागुती नेणें म्हणतसे. ॥ ७४१ ॥ तेंचि त्याचें त्याला । श्रीगुरु बोलों लागला । आश्चर्य नसोनि आचार्याला । वाटे आश्चर्यासारिखें. ॥ ७४२ ॥ आतां जो आइके कानीं । तोही आश्चर्यासारिखें मानी । आइके आश्चर्य मानुनी । आश्चर्य नसतां. ॥ ७४३ ॥ जो देखे आणि जो दावी । ते दों चरणीं दोघ अनुभवी । सांगितली जिज्ञासुपदवी[3] । हे तृतीय चरणीं तिसरियाची. ॥ ७४४ ॥ आइके जों जों गुरुमुखें । तों तों मानी महासुखें । सहज परी आश्चर्यासारिखें । आइके परम आश्चर्य. ॥ ७४५ ॥ एवं आश्चर्य आत्मज्ञान वाटे । तरी त्रिभुवनीं आनंद दाटे । चित्त अनुभवाचे वाटे । लागे सर्वदा. ॥ ७४६ ॥ जरी आत्मा कळला । भाव आश्चर्यत्वीं न वळला । तो मागुती खळवळला । देहात्मभावीं. ॥ ७४७ ॥ जों जों होतो अनुभव । तों तों आइता नव्हे अभिनव[4] । तथापि संसारियास वैभव । प्राप्त जालें ईश्वराचें. ॥ ७४८ ॥ सर्व भूतांचा आत्मा स्वयें । हा ईश्वरानुभव[5] निश्चयें । तो यास जाला निःसंशयें । कैसें नव्हे आश्चर्य? ॥ ७४९ ॥ ऐसें असोनि ज्याला । आश्चर्यें आल्हाद नाहीं जाला । आत्मा कळोनि त्याला । भ्रांति पडे मागुती. ॥ ७५० ॥ म्हणोनि चौथे चरणीं । अनादि अविद्येची निःसीम करणी । सांगतो कीं गुरुचरणीं । लागोनिही भ्रष्ट होय. ॥ ७५१ ॥ कोणेएकीं आइकिला । देहातीत चिदात्मा[6] नाहीं कळला । आइकोनिही नाहीं थारला[7] । आत्मबोध. ॥ ७५२ ॥ चित्तास चैतन्ययोग । सर्वदा आहे नाहीं वियोग । रज्जु देखे तेव्हां भुजंग[8] । दृष्टीं पाहे. ॥ ७५३ ॥ शरीरी[9] आणि शरीर । निवडूनि सांगतां काय उशीर । वेगळें करणें क्षीर नीर । हा स्वभावचि हंसाचा. ॥ ७५४ ॥ संतकृपेचें घन[10] । सर्वत्र वर्षती जीवन[11] । पालथा घट करंटा[12] जन । दोष नव्हे हा तयाचा. ॥ ७५५ ॥ चंद्र

---

१. ज्ञानमय. २. विश्वमय. ३. जाणण्यास इच्छितो त्याची. ४. नूतन. ५. ईश्वर असा अनुभव. ६. ज्ञानमय असा. ७. स्थिर झाला, ठसला. ८. साप. ९. आत्मा. १०. मेघ. ११. पाणी. १२. दैवहीन.

देखोनि आनंद । पावे सकळ [1]जनवृंद । [2]विषयतस्कर मंद । सुख न मानिती देखोनिही. ॥ ७५६ ॥ एवं आत्मज्ञान कानीं । पडोनीही कितीएकांनीं । गमाविलें कीं मनीं । [3]अनुताप नाहीं उपजला. ॥ ७५७ ॥ अधिकारी अनधिकारी । वर्णूनि दोघांतें मुरारी । म्हणे त्यांत जे अधिकारी । आश्चर्य मानिती आत्मयाचें. ॥ ७५८ ॥ एक आश्चर्यवत् पाहती । एकं आश्चर्यवत् बोलती । एक आश्चर्यवत् आइकती । अरे! अर्जुना! ॥ ७५९ ॥ या आत्मयाचें आत्मपण । जो विचारितो आपण । त्या निजधना पाहोनि निपुण । परधनशोकी तूं होसी. ॥ ७६० ॥ जें पूर्वश्लोकीं निरूपिलें । कीं अव्यक्तापासोनि उपजलें । शरीर अव्यक्तींच तें मिळालें । यांत गेलें तुझें काय? ॥ ७६१ ॥ त्याचा वृथा शोक । करणें हाचि अविवेक । आत्मा पाहणें हाचि विवेक । अगा! अर्जुना! ॥ ७६२ ॥ या भावें हा श्लोक देव । बोलिला आतां देवाधिदेव । यावरूनि श्रीवासुदेव । दृढ करील पूर्वोक्त. ॥ ७६३ ॥ कीं आत्मा हा सर्वदेहीं । याचा वध होणार नाहीं । म्हणोनि शोक न करीं कांहीं । ऐसें बोलेल या श्लोकीं. ॥ ७६४ ॥

[4]देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत! ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि. ॥ ३० ॥

अरे! जो आत्मा वर्णिला । तो हा देहधारीच कीं आपला । देह जो तो असे धरिला । [5]यांणेंचि. ॥ ७६५ ॥ यालागीं म्हणावा **'देही'** । कीं हाचि असे सर्वांचे देहीं । आतां उरले देह तेही । त्याच आत्मयापासुनी. ॥ ७६६ ॥ देहास कारणें भूतें । तीं त्यापासोनि निश्चितें । आतां तूं दोहीं निमित्तें । शोक कराया न योग्य. ॥ ७६७ ॥ अर्थ एथें आणिक एक । कीं तस्मात् कारण सर्वभूतशोक । नको करूं हें उत्तमश्लोक । सर्व भूतांविषयीं बोलिला. ॥ ७६८ ॥ तरी सर्वभूतांस मरण । होणार कीं याकारण । शोक करितों मी आपण । स्वजन मारूं कसा म्हणे? ॥ ७६९ ॥ आतां सर्व भूतें म्हणिजे । हे स्वजन मिळाले जे जे । ऐशी [6]क्लिष्टकल्पना कां कीजे । मुख्य अर्थ साधतां. ॥ ७७० ॥ **'तस्मात्सर्वाणि भूतानि'** । म्हणजे सर्वभूतें त्यापासूनी । जैसें मृगजळ किरणांवांचोनी । भासेना अथवा दिसेना. ॥७७१॥

---

१. लोकसमूह. २. चोर. ३. पश्चात्ताप. ४. हे भारता अर्जुना! सर्वांचे देहांत [स्थित] जो देहधारी [आत्मा] तो नित्य अवध्य आहे, यास्तव सर्व भूतांविषयीं शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ५. या आत्म्यानेंच. ६. सरळ नव्हे अशी कल्पना.

तैसीं आत्मयावांचुनी । कोण म्हणेल भूतें म्हणोनी । यास्तव ऐसीं आत्मयापासूनी । सर्व भूतें. ॥ ७७२ ॥ मातीपासूनि घट । न दिसे मातीविण निपट । पाहतां मातीच आहे प्रकट । दिसोनिही घट असेचिना. ॥ ७७३ ॥ एवं मिथ्या भूतगणें । मिथ्या मारणें, मिथ्या मरणें । म्हणोनि शोका न करणें । पाहणें आत्मा पूर्वोक्त. ॥ ७७४ ॥ कीं शोक हा अयोग्य । तो कराया न तूं योग्य । आहेस अधिकारी सभाग्य । आत्मत्व जाणावया. ॥ ७७५ ॥ हा भाव दावी [1]अव्यय । त्यावरूनि धनंजय । युद्ध कराया निश्चय । मनीं धरी.॥७७६॥ संदेह गेला सकळ । परी कृपा उरली पुष्कळ । याकारणें मेघनीळ । उपदेशितो हा श्लोक. ॥ ७७७ ॥

[2]स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते. ॥ ३१ ॥

दयाही करावया । योग्य नव्हसी धनंजया! । स्वधर्म पाहतां क्षत्रिया । धर्मयुद्ध. ॥ ७७८ ॥ यालागीं दया कराया । योग्य न होसी कुरुवर्या! । [3]धर्म-

१. श्रीकृष्ण. २. [हे अर्जुना!] स्वधर्माचें अवलोकन करून कंपित होणें तुला शोभत नाहीं; कारण क्षत्रियाला धर्म्यरणाहून अन्य कोणतीही गोष्ट श्रेयस्कर नाहीं. ३. युद्ध हेंच क्षत्रियांचें कर्तव्य आहे हा अर्थ ज्यांत प्रतिपादन केला आहे अशीं वचनें:—(१) क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदंडवान् । निर्जित्य परसैन्यानि क्षिति धर्मेण पालयेत् ॥ [परा० स्मृ०], (२) समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः । न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ॥ संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥ [म० स्मृ० अ० ७ श्लो० ८७-८८], (३) प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहं तथा ॥ [बृ० परा० अ० २ श्लो० ३]. भावार्थ:—(१) 'क्षत्रियानें प्रजेचें पालन करावें, हातांत शस्त्रें घेऊन शत्रूच्या सैन्यास पराजित करावें आणि न्यायानें पृथ्वीपालन करावें. (२) समबल, अधिकबल अथवा हीनबल राजानें संग्राम करण्यासाठीं बोलाविलें असतां राजानें प्रजारक्षण करून व क्षत्रियधर्म स्मरून रणांगणापासून कधींही परत येऊं नये. समरांत अपराङ्मुखत्व, प्रजारक्षण आणि ब्राह्मणपरिचर्या हीं तीन कर्में राजाला स्वर्गादि श्रेयःसाधनें म्हणजे परमकल्याणकारक आहेत.' (३) प्रजापालन, दान आणि शत्रुनिग्रह हीं राजाचीं कर्में आहेत. वरील उताऱ्यांत राजा हा शब्द 'क्षत्रिय' ह्या शब्दाच्या ऐवजीं आहे असें समजावयाचें. राजा हा शब्द क्षत्रियांसच कां लावावा ह्याविषयीं विस्तृत विवेचन 'षड्दर्शनचिंतनिकें'तील पूर्वमीमांसादर्शन पृष्ठ ४२९-३१ यांत आढळेल. समर केल्यानें श्रेयःसाधन होतें असा शास्त्रांचा निर्देश आहे; तेव्हां 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।' [अ० १ श्लो० ३१] असें जें अर्जुनानें पूर्वी सांगितलें त्या भाषणाची व्यर्थता शास्त्रप्रतिपादनावरून स्पष्ट होते. [सरलार्थबोधिनी गीता—पुस्तक २ अंक १.]

युद्धाहूनि क्षत्रिया । श्रेय आणिक न दिसे. ॥ ७७९ ॥ श्रेय मुख्य परलोक, । तो सिद्ध सद्य असतां, शोक । काय करिसी? ऐसें उत्तमश्लोक । या श्लोकीं बोलतो. ॥ ७८० ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ! लभंते युद्धमीदृशम्. ॥ ३२ ॥

अरे! जो धर्मयुद्धीं मेला । तो निश्चित स्वर्गासि गेला । आजि तरी मोकळाच केला । देवीं दारवंटा स्वर्गाचा. ॥ ७८१ ॥ कीं मरणार एथें फार । किती उघडावें वारंवार । म्हणोनि एकसरें स्वर्गद्वार । उघडेंचि ठेविलें. ॥ ७८२ ॥ अरे! जें जपल्या न घडे । तें स्वर्गद्वार अनायासें उघडे । भाग्यें ऐसें सांपडे । धर्मयुद्ध क्षत्रियां. ॥ ७८३ ॥ ज्यास ऐसा शोकसंशय । नसे तो सुखी क्षात्रय । त्यास भाग्यें धर्ममय । युद्ध ऐसें सांपडे. ॥ ७८४ ॥ उभयलोकपुरुषार्था । हें युद्ध देणार गा! पार्था! । हें न करितां अनर्था । पावसी म्हणे चौं श्लोकीं. ॥ ७८५ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि. ॥ ३३ ॥

श्रीचतुर्भुज भुज । उभारूनि म्हणे आम्ही तुज । बोलिलों वेदशास्त्रगुज । अर्जुना! ॥ ७८६ ॥ आतां यानंतर जरी । हें न करिसी धर्मयुद्ध तरी । गोष्टी नव्हे बरी । सांगतों. ॥ ७८७ ॥ स्वधर्म आणि कीर्ती । टाकोनि, पावोनि अपकीर्ती, । पाप पावसी तूं धर्ममूर्ती । त्याकरितां. ॥ ७८८ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते. ॥ ३४ ॥

अपकीर्ति तुझी भूतें । बोलती जें कधीं नाशातें । न पावे ऐशा अपयशातें । आचंद्रार्क पावसी. ॥ ७८९ ॥ सर्वी सर्वत्र मानिला । त्याचा अपकीर्तिघोष जाला । तो मरणाहूनि त्याला । अधिकतर. ॥ ७९० ॥

---

१. हे अर्जुना! सहजगत्या आलेलें आणि स्वर्गाचे उघडलेले [केवळ] द्वारच असें [हे] युद्ध सुखी क्षत्रियांना प्राप्त होते. २. द्वार. ३. एकदम. ४. वेदशास्त्राचे रहस्य. ५. हे अर्जुना! सर्व जन तुझी अकीर्ति निरंतर गातील. प्रतिष्ठित पुरुषाला अकीर्ति मरणाहून अधिक दुःखप्रद आहे. ६. चंद्रसूर्य आहेत तोंपर्यंत.

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्. ॥ ३५ ॥

कीं रण देखोनि भ्याला । तरीच [1]तोंडीचा निघाला । ऐसें मानितील तुजला । महारथ. ॥ ७९१ ॥ जे तुज देती बहुमान । वर्णिती तेच अपमान । [2]लाघव पावसी वर्तमान । काळांत याही. ॥ ७९२ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्? ॥ ३६ ॥

बोलों नये ते परी । तुज बोलती तुझे वैरी । सामर्थ्य निंदिती याहीवरी । दुःख अधिक तें कोण? ॥ ७९३ ॥ युद्ध न करितां अनर्थ । चौं श्लोकीं बोलिला [3]समर्थ । दों पक्षींही पुरुषार्थ । युद्ध करितां म्हणे या श्लोकीं. ॥ ७९४ ॥

[4]हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय! युद्धाय कृतनिश्चयः. ॥ ३७ ॥

मरसील हें तों न घडे । कीं मी आहें तुजकडे । अथवा रणीं मस्तक पडे । तरी पावसी तूं स्वर्ग. ॥ ७९५ ॥ अथवा न मरतांच जया । पावसी तूं धनंजया! । तरी पृथ्वी भोगिसी संदेह या । गोष्टीस काय? ॥ ७९६ ॥ या दोहीं कारणांवरी । दृष्टि देउनियां बरी । कौंतेया! ऊठ झडकरी । युद्धनिश्चय करूनियां. ॥ ७९७ ॥ कुंतीची [5]लेंकी असती । ते वेडेपणें रुसती बैसती । तरी आम्ही तीप्रती । कां ऊठ म्हणतों? ॥७९८॥ तूं तों अगा! कौंतेय! । कन्या नव्हेस, तिचा तनय । म्हणूनि म्हणतों युद्धनिश्चय । करूनि ऊठ हा भाव. ॥ ७९९ ॥ गेला या गोष्टीनें भ्रम । युद्धही वाटे स्वधर्म, । परी म्हणे जाणावें ब्रह्म । कर्म [6]बंधक अनिवार. ॥ ८०० ॥ 'जितां राज्य मेल्या स्वर्ग । दोन्ही बंधाचेच उपसर्ग । अंतीं कर्मफलवर्ग । दुःखहेतु. ॥ ८०१ ॥ दुःख तितुकें पाप । स्वर्गी शेवटीं तरी ताप । युद्ध स्वधर्म तरी पश्चात्ताप । फल बंधरूपें देणार.' ॥ ८०२ ॥ हा अर्जुनाचा भाव । जाणोनि सर्वसाक्षी देव । याचा परिहार देवाधिदेव । यापुढें आतां बोलेल. ॥ ८०३ ॥ कीं होऊनि [7]निरहंकार । जय अपजय दोन्ही प्रकार । [8]सम मानी तरी हा निर्धार । कीं पाप ऐसें न पा-

१. तोंड घेऊन पळाला. २. लहानपण. ३. श्रीकृष्ण. ४. हे अर्जुना! युद्धांत मेलास तर स्वर्ग भोगशील, किंवा जय पावलास तर पृथ्वीराज्य भोगशील, यास्तव युद्धाचा निश्चय करून उभा रहा. ५. मुलगी. ६. पापरूपानें. ७. अहकाररहित. ८. समान, तुल्य.

वसी. ॥ ८०४ ॥ पाप ऐसें न पावसी । या श्लोकीं म्हणेल अर्जुनासी । हें मारितां स्वजनांसी । पाप होणार तें पाप म्हणवेना. ॥८०५॥ पाप वाटतें जरी । स्वधर्म त्यास एथवरी । न म्हणता सर्वथा हरी । स्वजनहत्येसी. ॥ ८०६ ॥ स्वधर्म कां टाकिसी । वारंवार गोष्टी ऐसी । जो बोले तो कैसी । पापवार्ता बोलेल? ॥८०७॥ हें पाप म्हणोनी । बोलेल जेव्हां अंगींकारूनी । तेव्हां या अध्यायाच्या आरंभांपासुनी । जें बोलिला तें व्यर्थ. ॥ ८०८ ॥ स्वजनहत्याही स्वधर्म । क्षत्रियांस परी हेंहीं कर्म । बंध करणार हेंचि वर्म । पापशब्दें ये स्थळीं. ॥ ८०९ ॥ बंध कर्माचें नाम । पाप म्हणतीं निगमागम । त्याचा परिहार पुरुषोत्तम । बोलेल आतां. ॥ ८१० ॥ कीं सुखदुःखीं सम । होऊनि करीं हा स्वधर्म । ऐसें पार्थास सगुणब्रह्म । बोलेल आतां या श्लोकीं. ॥ ८११ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि. ॥ ३८ ॥

अर्जुना! करितांही स्वधर्म । फलबंध जोडीच कर्म । हें सकल वेदांचें वर्म । बंध म्हणजे पाप. ॥ ८१२ ॥ परि या पापाचा हेतू । एक कामना जाण तूं । हा स्वधर्मीं जो कितू । तो निष्कामता परिहरी. ॥ ८१३ ॥ कामनारूप तें हें कीं । मज सुख हो उभयलोकीं । आणि दुःख न हो इतुकी । मूळप्रतिमा कामनेची. ॥ ८१४ ॥ दुःख न हो, हो सुख । यामुळें द्वंद्वें आणिक । जयांत सुख अपजयांत दुःख । या युद्धीं कामना इतुकीच. ॥ ८१५ ॥ तरी होईं सुखदुःखीं सम । टाकीं जयापजयाचा भ्रम । निरहंकार होउनि संग्राम । आरंभीं त्यावरी. ॥ ८१६ ॥ पुण्यांतही बंधरूप । अर्जुना! घडे जें पाप । ऐसा होतां तूं संताप । तोही न पावसी. ॥ ८१७ ॥ ऐसा निष्काम धर्म । यांत बहु संदेहाचा भ्रम । तें सकळ सगुणब्रह्म । छेदूं म्हणे स्वशरणाचें ॥ ८१८ ॥ आतां यापुढें जो श्लोक । त्या श्लोकीं उत्तमश्लोक । करूनि हा कृपावलोक । हेंचि बोले. ॥ ८१९ ॥

---

१. श्लो० ३८ पहा. २. वेदशास्त्रे. ३. संशय. **'कितू'** या शब्दाचा मराठीत 'विकल्प' या अर्थी प्रयोग होतो. जसे, 'त्याच्या मनात मजविषयी कितू आलासा दिसतो, तेव्हा त्याने माझ्या हातीं रुपये केले नाहीत.' संस्कृतात या शब्दाचे रूप 'किंतु' आहे; 'किं' आणि 'तु.' आक्षेप काढावयाचा असल्यास वरील अव्ययाचा उपयोग करितात. तेव्हा मराठीत हे अव्यय नामरूप होऊन त्याचा अर्थही वरच्यासारखा झाला आहे.' [निबंधमाला—अंक ५२ पृष्ठ २३.] ४. मूलस्वरूप. ५. होवो. ६. युद्ध. ७. वासनारहित, फलेच्छाविरहित. ८. आपणास जो शरण आला त्याचे.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ! कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

अर्जुना! एथवरी । जे हे बुद्धि वदलों बरी । हींत **सांख्याच्या** कूसरी । **सांख्यरीतीं** बोलिलों. ॥ ८२० ॥ **सांख्य** म्हणजे गणना । सकल तत्त्वांची अर्जुना! । ज्या शास्त्रांत हे रचना । **'सांख्य'** म्हणावें तें शास्त्र. ॥ ८२१ ॥ असत्पदें जड क्षेत्र । त्यांत गणिजे जडतत्वमात्र । क्षेत्रज्ञ जाणे जो हें विचित्र । तो सत्पदें वर्णिला. ॥ ८२२ ॥ तें क्षेत्र देह नाशवंत । क्षेत्रज्ञ साक्षी शाश्वत । जाणोनि तो सर्वगत[1] । शोक टाकीं ऐसें बोलिलों. ॥ ८२३ ॥ हे **सांख्यरी**-तीची बुद्धी । बोलिलों जिणें मोक्षसिद्धी[2] । परी या अनुभवाची समृद्धी । चित्त-शुद्धीनें. ॥ ८२४ ॥ ते चित्तशुद्धिकर्म । म्हणजे विहितधर्म । त्यांत बंधक सकाम । निष्कामकर्मी चित्तशुद्धी. ॥ ८२५ ॥ त्याचेंही स्वल्पमात्र गुज । पूर्वश्लोकीं बोलिलों तुज । परी तितक्यानें बरा उमज । जाला नसे तूतें. ॥ ८२६ ॥ आतां त्या कर्मयोगीं । बुद्धि सांगतों तुजलागीं । बुद्धीनें तूं कर्मप्र-योगी । **पार्था**! तोडिमी कर्मबंध. ॥ ८२७ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति[3] प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्. ॥ ४० ॥

अर्जुना! हा सुगम[4] पंथ । धोकाच नाहीं कांहीं जेथ । कीं जें आरंभिलें एथ । त्यास अपूर्णता असेना. ॥ ८२८ ॥ कीं एक कर्म आरंभिलें । त्यास मध्यें विघ्न आलें । तरी तें नासोनि नाहीं नासलें । पूर्णचि जालें जाणावें. ॥ ८२९ ॥ सत्कर्मे होय संतुष्ट । ईश्वर दे फल अभीष्ट[5] । यास कांहींच नाहीं इष्ट । ईश्वराविण. ॥ ८३० ॥ हा फल अपेक्षिता[6] । तरी फलासारिखें कर्म पा-हता । पूर्ण होतें तरीच देता । फल ईश्वर. ॥ ८३१ ॥ फुका सेवा करूं लागे । आणि फळ कांहीं न मागे । विहित आज्ञेमध्यें वागे । फुकाची. ॥ ८३२ ॥ पूर्ण होतांही फळ । जो न इच्छीच केवळ । पूर्ण न होतां काय विकळ । हो-णार त्याचें? ॥ ८३३ ॥ कर्म करितां कांहीं । चुके, तरी प्रत्यवाय नाहीं, ।

---

१. सर्वव्यापी. २. मुक्तीची सिद्धि. ३. या धर्माचे वर्तन अर्धवट राहिलें तरी नाश पावत नाही, तसेच त्याम प्रत्यवाय नाही. योगधर्माप्रमाणे केलेलें स्वल्प आचरण देखील मोठ्या भयापासून रक्षण करते. ४. सोपा. ५. इच्छिलेले. ६. इच्छा करणारा.

फुकट राबे त्याचीही। चुकी कोणी काढावी? ॥ ८३४ ॥ एथें मनीं म्हणे पार्थ। तरी काय त्याचें करणें व्यर्थ। तो उत्तरार्धें समर्थ। तेंही बोले.॥८३५॥ करितां हा निष्काम धर्म। त्यांचें जें स्वल्पही कर्म। त्याणें शुद्धचित्त पावे ब्रह्म,। सुटे महद्भयापासूनी. ॥ ८३६ ॥ धरोनि हा भाव मनीं। म्हणे श्रीकृष्ण हांसोनी। कीं रक्षीं थोर भयापासुनी। स्वल्पही कर्म या धर्माचें. ॥ ८३७ ॥ आतां सुखास उपयोगी! बुद्धि निष्कामकर्मयोगीं। त्याच कामुकाच्या[1] बुद्धि बेजागी[2]। दोन्ही वर्णितों या श्लोकीं. ॥ ८३८ ॥

व्यवसायात्मिका[3] बुद्धिरेकेह कुरुनंदन!।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्. ॥ ४१ ॥

अगा! हे कुरुनंदना!। कौरवकुळाच्या मंडना[4]!। धन्य कीं तूं या भवखंडना[5]। मोक्षमार्गास आइकसी. ॥ ८३९ ॥ एक सर्वेश्वरकृपा। तारील या निश्चयरूपा। बुद्धि पावे हा मार्ग सोपा। आणीक ऐसा असेना. ॥ ८४० ॥ एका ईश्वराचे चरण। त्यास एकनिष्ठ असणें शरण। त्या कारणेंचि कर्म करणें। अन्य नलगे. ॥ ८४१ ॥ हें एक बुद्धीचें लक्षण। आतां तिचें निश्चयात्मिकपण। हें कीं निश्चित आपण। या भवसमुद्रीं बुडेना. ॥ ८४२ ॥ ऐशी निश्चयात्मिका। बुद्धि गा! कुरुकुलाच्या टिळका!। सुखहेत न मनीं एका। ईश्वराविण. ॥ ८४३ ॥ न जया हा एक निश्चय। त्याच्या बुद्धीचे आशय[6]। अनंत आणी नाना काममय। फांटे तया आशयाचे ॥ ८४४॥ एका एका मनोरथासाठीं। यत्न करिती कोटि कोटी। मागुती निश्चय पोटीं। कार्यसिद्धीचा असेना.॥८४५॥ होईल कीं नव्हे फळ। या चिंतनेनें तळमळ। कधीं होईल हे हळहळ। सुख कैंचें तयातें? ॥ ८४६ ॥ एक निश्चय नसे जया। त्याची बुद्धि साह्य न तया। पीडी ऐसी धनंजया!। अनंत शाखा होउनी. ॥ ८४७ ॥ आतां यापुढें श्लोक। तो कोण्या निमित्तें उत्तमश्लोक। बोलेल हें निष्काम लोक। परिसोत. ॥ ८४८ ॥ अर्जुन म्हणे मनीं। कीं, 'काम्य वाईट म्हणोनी। कां निंदितो जें महाजनीं। श्लाघ्य[7] केलें. ॥ ८४९ ॥

---

१. फलेच्छूच्या. २. तापट, तामसी. ३. हे अर्जुना! येथें निश्चयात्मक अशी एकच बुद्धि होते, अनिश्चयात्मक पुरुषाच्या बुद्धि अनेक असतात आणि त्या बुद्धींना पुन: अनेक फाटे असतात. ४. भूषणा. ५. संसारनाशना. ६. हेतु. ७. उत्तम प्रशंसनीय.

जें जें वेदप्रमाण । बोलती चतुर सुजाण । वेदशास्त्रप्रवीण । तें निंद्य कैसें ?' ॥ ८९० ॥ हा अर्जुनमनोभाव[1] । जाणे सर्वसाक्षी देव । तो पुसे तों स्वयमेव[2] । बोलतसे हा श्लोक. ॥ ८९१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ! नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

अर्जुनास भवभंजन[3] । म्हणे, 'जे दिसती महाजन । त्यांचा भाव जो गहन । तो उथळ अत्यंत पाहतां. ॥ ८९२ ॥ अरे! ते वेदवादींच रत । पुष्पास म्हणती फळ निश्चित । मोक्ष नाहींच ऐसें मत । अगा! त्यांचें.॥८९३॥ आणि मूढही नसती । वेदांचा अर्थही वदती, । परंतु सर्वज्ञ नव्हती । अदीर्घदर्शी[4] असर्वज्ञ. ॥ ८९४ ॥ अर्जुना! कर्म म्हणजे वेल । स्वर्गादि पुष्प, मोक्ष फल । आधी वेलास येतें फूल । फळ शेवटीं. ॥८९५॥ फळ आलियावरी । वेल वाळे ज्यापरी । ज्ञान झालिया उपरी । जळे कर्म. ॥ ८९६ ॥ जें ज्ञान तेचि मुक्ति । तेचि जागृति तेचि स्वप्ननिवृत्ति[5] । परी ते ब्रह्मात्मताप्राप्ती[6] । चित्तशुद्धीनें. ॥ ८९७ ॥ चित्तशुद्धि कर्ममूळ । एवं परंपरेनें मोक्षफळ । तोचि मोक्ष केवळ । आत्मबोध. ॥ ८९८ ॥ फळ पक्क होतां वेल । वाळे त्यांत न उरे ओल । परी फळाहूनि पूर्वी येतें फूल । तें घेऊं नये. ॥ ८९९ ॥ ज्याणें तोडिलें फूल । त्यास कैचें होय फळ? । परी बाळांस सद्यः[7] कोमळ । पुष्प तोडणें आवडे. ॥ ८६० ॥ फळाकारणें वेल । लावा म्हणे बाप वडील । बाळक नाइकती बोल । साध्य बहुकाळें म्हणोनी. ॥ ८६१ ॥ बाळांस आवडती फुलें, । बापही त्यांस तैसाच बोले, । 'वेल लावा म्हणे येती फुलें । शीघ्र उपयोगी खेळावया.' ॥ ८६२ ॥ मग ते लाविती वेल । आइकती पितयाचा बोल । नेणती बोलांत जो खोल । भावार्थ फळीच पितयाचा. ॥ ८६३ ॥ वेद जगाचा पिता । मोक्षार्थ कर्मयोगाचा वक्ता । तो विषयभोगरता । नावडे मोक्ष. ॥ ८६४ ॥ पापें नरकास जाणें । त्याहूनि बरें स्वर्ग भोगणें, । पापें अपुत्र अभाग्यपणें, । पुण्यें सभाग्य पुत्रवंत. ॥ ८६५ ॥ तोडोत कामनेचीं[8] फुलें । परी कर्में करोत आपल्या बोलें । म्हणुनि काम्य म्हणे भलें । ते **'वाचा पुष्पिता'** वेदाची. ॥ ८६६ ॥ मोक्षफळ मुख्य कारण । तें ज्या वचनीं न

---

१. अर्जुनाच्या मनांतील आशय. २. स्वतःच. ३. संसारनाशन. (कृष्ण.) ४. लांबचें पहाणारे नव्हत. ५. सुषुप्ति. ६. उन्मनी. ७. तत्काळ. ८. वासनेचीं.

बोलणें । काम्य पुष्पचि मुख्यत्वें सांगणें । ते वेदाची आज्ञा **'पुष्पिता.'** ॥ ८६७ ॥ हा कर्मकांडसिद्धांत । अंगीकारी शास्त्र वेदांत । कीं वैदिक कर्म मोक्षानिमित्त । वेदप्रमाण येविषयीं. ॥ ८६८ ॥

'[1]तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति ।

यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन ॥'

श्रुति म्हणे या आत्म्यातें । जाणों इच्छिताति ज्ञानपंथें । तो ज्ञानपंथ एथें । बोलिला ऐसा. ॥ ८६९ ॥ कीं ब्रह्मलक्षणें जया वचनीं । त्या वेदानुवचनेंकरूनी । ब्राह्मण जाणों इच्छिताति आणी । यज्ञादिकीं. ॥ ८७० ॥ जाणों इच्छिती ज्या मनीं । तें शुद्ध नसे म्हणोनी । यज्ञादिकीं शुद्ध करूनी । जाणों इच्छिती. ॥ ८७१ ॥ म्हणूनि म्हणे **भ**गवंत । कर्म मोक्षफळानिमित्त । स्वर्गादिक पुष्प निश्चित । मुख्य फळ हें नव्हे. ॥ ८७२ ॥ तथा जेथें कामना । त्या वेदाचिया वचना । पुष्पित म्हणावें **अर्जुना** ! । कीं मुख्य फळ नव्हे तें. ॥ ८७३ ॥ ज्या अशा **पुष्पिता वाचा** । तितक्याच धरिती अर्थ त्याचा । काम्य फळचि साचा । पुरुषार्थ म्हणती. ॥ ८७४ ॥ जरी म्हणविती पंडित । ते असर्वज्ञ निश्चित । न कळोनि वेदसिद्धांत । पुष्पास फळ मानिती. ॥८७५॥ सर्वज्ञांतें तें असंमत । जे वेदवादीं रत । वेदीं जे अर्थवाद तयांत । रत होउनी राहिले. ॥ ८७६ ॥ निंब पाजितां पिता । लाडू देईन म्हणे सुता । निंबपानफळ तत्त्वता ! लाडूच मानी बाळक. ॥ ८७७ ॥ ऐसा पितयाचा शब्द । त्यास म्हणावें अर्थवाद । परी आरोग्य इच्छी पिता वेद । मोक्षमार्गी जो लावी. ॥ ८७८ ॥ आरोग्य न कळे बाळा । परी हात पसरी गुळा । वेदाची ऐसी नाकळे कळा । रत अर्थवादीं म्हणूनि ते ॥ ८७९ ॥ **पार्था**! स्वर्गादि फळ । वेद पिता दावी गूळ । आणीक नाहीं हाचि केवळ । पुरुषार्थ म्हणती. ॥८८०॥ आणि पाहतां सुज्ञ । न म्हणवे ते केवळ अज्ञ । परंतु नव्हती सर्वज्ञ । कीं अमुख्यास मुख्यचि म्हणती. ॥ ८८१ ॥ मनुष्याहूनि जीवित्व । अधिक म्हणूनि अमरत्व । देवांस तैसें अक्षय्यत्व । कर्मफळास वेदीं वर्णिती. ॥८८२॥

'[2]अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ।'

चातुर्मास्य यज्ञ यजिती । त्यांचीं सुकृतें अक्षय्य म्हणे श्रुति । ते हेंच तत्त्व

---

१. वेदाध्ययनानें, दानानें आणि तपश्चर्येनें विविदिषा (ब्रह्म जाणण्याची इच्छा) उत्पन्न होते. २. चातुर्मास यज्ञ करणाराला अक्षय पुण्य प्राप्त होतें.

मानिती । परंतु नव्हती सर्वज्ञ. ॥ ८८३ ॥ कीं अमरत्व देवां जैसें । कर्मफळ नित्यत्वें तैसें । तरी मोक्षनित्यत्व ऐसें । कां नव्हे म्हणती. ॥ ८८४ ॥ मोक्षास नश्वरता । वेद बोले तत्वतां । तरी मोक्षही म्हणिजेता । नश्वर. ॥ ८८५ ॥ कर्मफळ नाशवंत । वेद बोलती निश्चित । हेतु दाविती अत्यंत । नश्वरत्वीं. ॥ ८८६ ॥

'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते ।
एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते ॥' [छां० उ० ८. १-६.]

कर्म करूनि इहलोकीं । देश संपादिला नासेच कीं । तैसा पुण्यें परलोकीं । लोक मेळविला नासेच. ॥ ८८७ ॥ इहलोकीं साधे देश । शत्रु आक्रमी तोच नाश । अथवा आपण वश । मृत्यूस होतो. ॥ ८८८ ॥ एवं मेळविला देश । इहलोकीं त्यास एथेंचि नाश । स्वर्गीं सरतां पुण्यलेश । ढकलूनि देती. ॥ ८८९ ॥ श्रुति म्हणे इहलोक । तैसाच नासे परलोक । कर्मफळ नश्वर सशोक । श्रुति म्हणे ॥ ८९० ॥ मोक्षही ऐसी श्रुति । जरी कोठें तरी नाशवंत म्हणती । तरी मोक्षाचीही स्थिति । होती अमरांचसारिखी. ॥ ८९१ ॥ कर्मफळाप्रति । बहुत श्रुति नाश म्हणति । अक्षय्य म्हणे एक श्रुति । तें अमरत्व जैसें अमरांचें. ॥८९२॥ ऐसा श्रुतिचा विचार । न करूनि करिती वेडेचार। असर्वज्ञ त्यांस सर्वेश्वर । स्वमुखें म्हणे याकरितां. ॥८९३॥ याकारणें **पार्था** ! । ते भले न मानीं सर्वथा । आणीक त्यांची कथा । आईक जे मी बोलतों.॥८९४॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

मानवी स्त्रिया इह लोकीं । देवांगना भोगूं परलोकीं । कामसमुद्राच्या उदकीं । मन बुडालें जयांचें. ॥ ८९५ ॥ जो स्वर्ग नाशवंत । तो पुरुषार्थ अत्यंत । कर्में करोनि होती श्रांत । त्या स्वर्गाकारणें. ॥ ८९६ ॥ भोगैश्वर्य साधावया । आरंभिती ज्या ज्या क्रिया । त्या त्या अगा ! **धनंजया** ! । दुःखें देती अगणित. ॥ ८९७ ॥ दुःख नरकापरिस । अधिक ऐसा गर्भवास । अवश्य घडे तयांस । त्या क्रियेनें. ॥ ८९८ ॥ एथें शंका वाटे मना । सहज गर्भवास असे

१. नाशिवंतपणा. २. कर्मानें ऐश्वर्य पावलेल्या लोकांचा क्षय जसा मृत्युलोकीं होतो, तसा स्वर्गलोकीं पुण्यवान लोकांचा क्षय होतो. ३. भोग आणि ऐश्वर्य.

जनां । कां निंदावी वेदोक्त कामना । तरी भावार्थ परिसा कृष्णाचा. ॥८९९॥ कीं वासनानदीची धारा । जन्ममरणप्रवाहीं नरा । सहज वाहवी विशेष वारा । सुटला वेदोक्त काम्यकर्माचा. ॥ ९०० ॥ लागावया [1]तीरा । यत्नहीं करूं नेदी नरा । ऐसा कामनेचा वारा । [2]काम्यशास्त्रें सोडिला. ॥ ९०१ ॥ जरी टाकी [3]कर्मकामना । तरी मोक्षशास्त्र रुचे जना । तेव्हां मोक्षाच्या साधना । झोंबों लागे. ॥ ९०२ ॥ कामना तितकी फूल । ऐसा वेदार्थ समजे सखोल । तरी मोक्षफळ मुख्य फळ । जन मानी. ॥ ९०३ ॥ तेव्हां वासनानदीची धारा । सोडूनि लागावें तीरा । तैसी बुद्धि होय नरा । तों वारा सुटला हें शास्त्र. ॥ ९०४ ॥ वेग जाला प्रवाहीं । तीरीं लागावया यत्न नाहीं । यत्न असोनि न सुचे कांहीं । मोक्षमार्गाचा. ॥ ९०५ ॥ मोक्षाचा यत्न न सुचे । न चुकती गर्भवास त्यांचे । [4]निघोनि वेदमार्गीही ख्यांचे । पडले गर्भाचिया.॥९०६॥ ऐसा पोटीं भाव । म्हणूनि म्हणे देव । कीं गर्भवास [5]पुनर्भव । [6]काम्यक्रिया आचरतां. ॥ ९०७ ॥ जरी पावला स्वर्गास । तरी दारुण नरक त्यास । कीं न चुके गर्भवास । जो अधिक नरकाहूनिही. ॥ ९०८ ॥ त्या गर्भनरकाबाहेरी । तो प्राणी आल्याहि उपरी । नर जन्म पावेल केव्हां तरी । दारवंटा मोक्षाचा. ॥ ९०९ ॥ तेथेंही पूर्वसंस्कार । प्राप्त होतां तो नर । काम्यकर्मीच आदर । धरी नेटें. ॥ ९१० ॥ काम्यकर्मेचि केवळ । करितां पावे तैसेंच फळ । पुन्हा गर्भवास अढळ । दारुण नरकापरीसही. ॥ ९११ ॥ [7]जन्मकर्मफलप्रदा । [8]काम्यक्रिया ऐशा सदा । त्या भोगैश्वर्यसंपदा । प्राप्तीकारणें आचरती. ॥ ९१२ ॥ भोग ऐश्वर्य हीं तों फळें । पुन्हा जन्म कर्म यांच्याचमुळें । त्यावेगळ्या घननीळें । [9]साधनक्रियाही निंदिल्या. ॥ ९१३ ॥ कीं भोगैश्वर्य पावावया । आचरती ज्या ज्या क्रिया । त्याही अगा! धनंजया! । जन्मकर्मफळ देती. ॥ ९१४ ॥ जन्मकर्मफलप्रदा । हे काम्यकर्माची वेगळी निंदा । कीं फळ हो न हो [10]जनवृंदा । परी जन्मकर्मफळ चुकेना. ॥ ९१५ ॥ द्यावें जन्मकर्मफळ । तें काम्यकर्मफळ अढळ । [11]अनादिशक्ति [12]प्रबळ । अंगीं काम्यकर्माच्या.॥९१६॥

---

१. किनाऱ्याला. २. फलेच्छाशास्त्र. ३. कर्माची इच्छा. ४. रिघोनि. ५. पुनः होणें, पुनर्जन्म. ६. फलेच्छेने केलेले कर्म. ७. जन्म आणि कर्म ही फलें देणाऱ्या. ८. फलेच्छेनें केलेल्या क्रिया. ९. भोग आणि ऐश्वर्य यांच्या साधनार्थ ज्या क्रिया, कर्मे. १०. लोकसमूहास. ११. माया. १२. फार बळकट.

भोग ऐश्वर्य फळ। कर्म सांग होतां सकळ। सांग न होतां निष्फळ। परी अढळ जन्मकर्म. ॥ ९१७ ॥ मागें निष्काम धर्म। तुज बोलिलों तें वर्म। चुको वांको तरी ब्रह्म। पाविजे ईशप्रसादें. ॥ ९१८ ॥ काम्य सफळ हो निष्फळ। जन्ममरण हें तों अढळ। अज्ञान आधींच प्रबळ। त्यासही बळ या क्रियांचें. ॥ ९१९ ॥ त्याही सोपिया क्रिया। नव्हती अगा धनंजया!। कष्ट लागती तयां। अत्यंत. ॥ ९२० ॥ क्रियाच कठिण अत्यंत। त्यांचेंही विशेष बहुत। 'क्रियाविशेषबहुला' म्हणे अनंत। या भावें. ॥ ९२१ ॥ देशकालादि सकळ। जों जों बरें तों तों फळ। कांहीं चुकतां सर्व विफळ। प्रायश्चित्तें त्याकारणें. ॥ ९२२ ॥ ऐसें करितां कर्म। सांग होतां साधे धर्म। कांहीं चुकतां अवघा श्रम। व्यर्थ होय. ॥ ९२३ ॥ यालागीं निष्काम वाट। बरी जेथें कांहीं कैचाट। नसे आणि फळ अचाट। कीं चुकती नरकवास. ॥ ९२४ ॥ ईश्वरीं एकनिष्ठ बुद्धि। त्यास तेचि सद्यः समाधि। सकामास ते नसे सिद्धी। तें या श्लोकीं बोलतो. ॥ ९२५ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोगैश्वर्य नाशवंत। कामना त्यांचीच अत्यंत। आयुष्य वेंचिती अत्यंत। आसक्त ऐसे. ॥ ९२६ ॥ मोक्षफळातें लपविती। स्वर्गादिपुष्प फळ म्हणती। ऐसी वेदवाचा तुजप्रती। जे 'पुष्पिता' मागें बोलिलों. ॥ ९२७ ॥ या वेदवाचेनें त्यांची। बुद्धि हरिली कामुकांची। निश्चयात्मता कैंची। त्या बुद्धीस त्यांचिया? ॥ ९२८ ॥ एकनिष्ठ जे बुद्धी। तेचि म्हणावी समाधी। ते निश्चयरूप सिद्धी। यांच्या बुद्धीस न घडे. ॥ ९२९ ॥ म्हणूनि काम्याची खटपट। टाकूनि धरीं तूं मार्ग नीट। शुद्ध मोक्षाची वाट। दावी अर्जुनास या श्लोकीं. ॥ ९३० ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन!।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्. ॥ ४५ ॥

अर्जुना! हे वेद। ज्ञान द्यावया अभेद। प्रवर्तले त्रिगुणभेद। बंध हरावया जीवांचा. ॥ ९३१ ॥ तमोगुण विषय। रजोगुण तें इंद्रिय। मन सत्त्व

---

१. पूर्ण. २. पुष्कळ. ३. संकट. ४. भेदरहित.

तें रजतममय । वासना विषयभोगाची. ॥ ९३२ ॥ एवं विषय इंद्रिय मन । या त्रिगुणचक्रींच जे जन । त्यांस 'त्रैगुण्य' म्हणून । अर्जुना! म्हणावें.॥९३३॥ जे ऐसे त्रिगुणमय । वेद त्यांचे जाले विषय । कीं पुष्पीं फळाचा निश्चय । दाविती त्यांला. ॥ ९३४ ॥ तरी ते तूं सोडीं वाट, १ टाकीं काम्याची खटपट, । आणि निस्त्रैगुण्य निपट । होईं तूं. ॥ ९३५ ॥ म्हणसी टाकूनि तिन्ही गुण । कोणें परी असों आपण । तरी सांगतों तेही खूण । अर्जुना! ॥९३६॥ त्रिगुणांचें मूळ आहे । तें या तिहीं वेगळें पाहें । या नित्यसत्त्वीं तूं राहें । अगा अर्जुना! ॥ ९३७ ॥ जैसा पडला दोर । तो दृष्टीस दिसे सर्प थोर । दृष्टिभ्रमें सर्पाकार । रज्जूच दिसतो दृष्टीसी. ॥ ९३८ ॥ दृष्टींत आहे भ्रम । तोचि भासे भुजंगम[2] । तथापि रज्जूचा संगम[3] । असे दृष्टीसी. ॥ ९३९ ॥ रज्जू कळला असता । तरी कां सर्प दिसता? । सर्प भासे तरी तत्त्वता । दृष्टि स्पर्शली रज्जूतें. ॥ ९४० ॥ तोचि कळला दोर । मिथ्या जाला सर्पाकार । तेव्हां हा दोर निर्विकार । दिसे तेथें दृष्टीसी. ॥ ९४१ ॥ जाणे नेणे तरी सत्य । रज्जू साच दिसे जीस नित्य । तीस तों म्हणावें अगत्य । नित्य[4]दृष्टि म्हणोनी. ॥९४२॥ नित्यसत्त्वाचें लक्षण । ऐसें जाणती विचक्षण[5] । ज्यांस सर्वदा ईक्षण[6] । आत्मयाचें. ॥ ९४३ ॥ बुद्धीस म्हणावें सत्त्व । जें स्पर्शोनि आत्मतत्व । पावोनियां सचेतनत्व । विषय पाहे. ॥ ९४४ ॥ रज्जू नेणतां भ्रम । दृष्टींत करी भुजंगम । तैसा सत्त्वांत इंद्रियग्राम । विषय जड पाहे अज्ञानें. ॥ ९४५ ॥ स्पर्शोनि आत्मयातें । इंद्रियद्वारा विषयांतें । सत्त्व पाहे तयातें । 'नित्यसत्व' म्हणिजे. ॥ ९४६ ॥ ज्ञानदर्शेंतही तत्त्व । पाहों लागे तेंचि सत्त्व । तें नित्यसत्त्व आत्मत्व । नित्य दिसे जयाला. ॥ ९४७ ॥ जड पाहतां मिश्रसत्त्व । आत्मा पाहतां शुद्धत्व । तें दोन्ही रूपीं एकत्व । नित्यसत्त्वा तयातें. ॥ ९४८ ॥ या नित्यसत्त्वीं राहणें । जेथें नसती तिन्ही गुण । यालागीं म्हणे श्रीकृष्ण । कीं निस्त्रैगुण्य होईं तूं. ॥ ९४९ ॥ कांहीं तांबें कांहीं रैंजत[7] । सुवर्णी असतां मिश्रित । हीन सोनें तें निश्चित । मिश्रसत्त्व ऐसें रजतमीं. ॥ ९५० ॥ तें सोनें पुटीं घालितां । रुपें तांबें वेगळें करितां । शुद्ध सोनें उरे तत्त्वतां । अनुभवीं ऐसें शुद्धसत्त्व. ॥ ९५१ ॥ ज्या सत्त्वास मिश्रत्व । त्यासच

१. विषय, इंद्रियें आणि मन यांविरहित, म्ह० सत्त्व, रज, तम या गुणांविरहित. २. साप. ३. संयोग. ४. शाश्वत, खरी. ५. पंडित. ६. पहाणे. ७. रुपें.

जेव्हां शुद्धत्व । तेव्हां गुणद्वयातीत सत्त्व । निस्त्रैगुण्य नव्हे हे शंका. ॥ ९९२ ॥ कीं गेलें रज तम । सत्त्वचि उरलें उत्तम । दों गुणांचाचि अतिक्रम । नित्यसत्त्वीं होतसे. ॥ ९९३ ॥ निस्त्रैगुण्य निश्चित । होऊं सांगे अच्युत । मागुती शुद्धसत्त्वांत । राहों सांगे. ॥ ९९४ ॥ टाकिलें जेव्हां रज तम । सत्त्व न गेलें त्यां दोंसम । गुणत्रयाचा अतिक्रम । जाला कैसा. ॥९९५॥ या तीन ओंवियांचि शंका । हरील तो शब्द आइका । कीं हीनपण शुद्ध कनका । टाकूनि गेलें. ॥ ९९६ ॥ रुपें तांबें जळे । हीनपण त्यासांगातें टळे । शुद्धसुवर्णी नाढळे । हीनपण तिसरा दोषही. ॥ ९९७ ॥ टाकिलें जेव्हां रज तम । तोचि मिश्रसत्त्वाचा अतिक्रम । अनुभवीं उरलें उत्तम । सत्त्व तेव्हां. ॥ ९९८ ॥ निस्त्रैगुण्य होउनी । गुणत्रयातें अतिक्रमूनी । नित्यसत्त्वीं राहें म्हणोनी । या भावें म्हणे श्रीकृष्ण. ॥ ९९९ ॥ त्रिगुणांचे वेद विषय । तूं निस्त्रैगुण्य होय । आणि नित्यसत्त्वीं राहें निश्चय । ऐसा बोले श्रीकृष्ण. ॥९६०॥ तेव्हां तामस विषय । आणि राजस जें इंद्रिय । आणि मन रजतमय । टाकावीं तिन्ही. ॥ ९६१ ॥ तेथें वाचा तेही राहे । आपण आपणातें पाहे । त्या अनुभवीं कोठे आहे । शब्दस्वरूप हा वेद. ॥ ९६२ ॥ तो तूं आत्मा स्वयें । सत्त्वे पहावा जों निश्चयें । त्या सत्त्वा विषय इंद्रियें । स्पर्शलीं नसती. ॥९६३॥ तैरंग उदकीं मुरे । तैसें सत्त्व स्वरूपीं स्फुरे । तेंही वेगळें नुरे । नित्यसत्त्व ऐसें. ॥ ९६४ ॥ मन आणि इंद्रियें । तेथें स्फुरे वेद स्वयें । अनुभवी ऐशा निश्चयें । वेद नसती. ॥ ९६५ ॥ वेदवाणीही न साहे । त्या अनुभवीं सत्त्व आहे । जो आत्मा आत्माकार होऊनि राहे । श्रुतिही बोले ऐसेंचि ॥ ९६६ ॥

'यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह ।
आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचन ॥' [तै० ब्रा० उ० ९.]

वाचा चारी न पावती । मनासांगतें परतती । अनुभवी तेथें जाणती । ब्रह्मानंद. ॥ ९६७ ॥ अनुभव सत्त्वाविण । नव्हे हे सिद्ध खूण । परी कल्पना शब्दस्फुरण । नसे तेथें. ॥ ९६८ ॥ जेथें कल्पना तेथें शब्द । तेथेंच जाणावे अगा! वेद । तूं टाकूनियां सर्व भेद । राहे त्या नित्यसत्त्वींच. ॥ ९६९ ॥ या नित्यसत्त्वीं राहें । स्वस्वरूप सर्वदा पाहें । परंतु एथें विघ्न

---

१. दोन गुणांविरहित. २. नाश. ३. गुणत्रयातीत. ४. लाट. ५. जेथें मनासह वाणीचा प्रवेश होत नाहीं (ते ब्रह्म), ब्रह्मानंद जाणणारा कशालाही भीत नाहीं.

आहे । वश नको होऊं तयासी. ॥ ९७० ॥ होऊनि [1]रजतमातीत । नित्य सत्त्वीं तूं निश्चित । राहसी तें[2] अनुभवामृत । जतन करीं अर्जुना! ॥ ९७१ ॥ शीतोष्ण मानापमान । सुखदुःख हें [3]द्वंद्व समान । पाहसी तरीच देहाभिमान । न [3]खवळे तुझा अर्जुना! ॥ ९७२ ॥ जोंवरी रज्जूची स्मृति । तोंवरी न दिसे सर्पाकृति । त्याची पडतां विस्मृति । भय सर्प करी तत्काळ. ॥ ९७३ ॥ प्रारब्धभोग देहा । जरी टाकिसी त्याच्या स्नेहा । परंतु भोग उपजवी हा । सुखी दुःखी मीपणा. ॥ ९७४ ॥ सुखी वाटेच मी सुखी । दुःखी वाटेच मी दुःखी । भोगसमयीं आणखी । न उपजे प्रत्यय. ॥ ९७५ ॥ त्या मीपणाची जाती । सुखी म्हणे हो हें मागुती । दुःखीं म्हणे हे दुःखप्राप्ती । कधीं न हो. ॥ ९७६ ॥ या चिंतेंत पडला । अनुभव त्याचा बिघडला । जाऊनि मागुती जोडला । दे[4]हभाव. ॥ ९७७ ॥ प्रारब्धाचा भोग । तो करीच सुखदुःखयोग । जोवरी होय वियोग । शरीराचा. ॥ ९७८ ॥ म्हणूनि यास उपाय । हाच की नि[5]र्द्वंद्व होय । की भोगूनि भोग नव जाय । अनुभव नित्यसत्त्वाचा. ॥ ९७९ ॥ बाळास लागे क्षुधा । रडे होतां दुःखबाधा । पितां मातेची [6]स्तनसुधा । हांसों लागे. ॥ ९८० ॥ मज नलगे ऐसी क्षुधा । हें न म्हणे होतां क्षुधेची बाधा । सदा मिळो हे स्तनसुधा । स्तन पितां हेही म्हणेना. ॥ ९८१ ॥ होऊनि गेला सुखभोग । न म्हणे पुन्हा तोचि हो योग । अथवा न हो रोग । जाला होता जो मला ॥ ९८२ ॥ अर्जुना! ऐसे परी । सुखदुःखें भोगिसी जरी । थारसी नित्यसत्त्वीं तरी । निर्द्वंद्व हो यालागीं ॥ ९८३ ॥ ऐसें बाळाचे परी । सुखदुःख भोगिसी जरी । अनुभव सर्वा अवसरीं । थारेल तुझा. ॥ ९८४ ॥ द्वंद्वी जालासि धीर । तरी आहे शरीर । त्याच्या रक्षणार्थ भार । झणीं वाहसी चिंतेचा. ॥ ९८५ ॥ जे जे काळीं जें जें । देहनिर्वाहास पाहिजे । तें मेळवाया न कीजे । यत्न कांहीं अर्जुना! ॥ ९८६ ॥ नाहीं तें मेळवावें । अगा! यास **'योग'** म्हणावे । मिळावें तें जतन करावें । **'क्षेम'** म्हणावे त्यालागीं. ॥ ९८७ ॥ दोन्हीं मिळोनि **'योगक्षेम'** । येविषयीं न करीं श्रम । कीं त्या श्रमें उपजे भ्रम । संपादितां अर्थ. ॥ ९८८ ॥ यत्नही केला नाहीं । आणि उगेंचि मिळालें कांहीं । जतन करावया तेंही । न करीं यत्न.

१. रजतमावेगळा. २. जोडपे. ३. उचबळत नाही. ४. देह हा आत्मा–असा भाव. ५. द्वंद्वरहित, रजतमा बेगळा. ६. स्तन हेंच अमृत.